

“ ปัญหาและแนวโน้มการสื่อสารเพื่อการพัฒนา(หน่วยที่15)เอกสารการสอนชุดวิชาการสื่อสารกับการพัฒนา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2558.(ฉบับปรับปรุงครั้งที่1)

หน่วยที่ 15 : ปัญหาและแนวโน้มการสื่อสารเพื่อการพัฒนา
รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ

ตอนที่ 15.1 ผลจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

15.1.1 ผลที่เกิดขึ้นในระดับบุคคลและครอบครัว

15.1.2 ผลที่เกิดขึ้นในระดับชุมชนและสังคม

ตอนที่ 15.2 ปัญหาของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา
จากอดีตถึงปัจจุบัน

15.2.1 ปัญหาในระดับแนวคิด/ทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

15.2.2 ปัญหาในระดับการวางกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนา

15.2.3 ปัญหาในระดับการดำเนินการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

ตอนที่ 15.3 แนวโน้มของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

15.3.1 แนวโน้มของการเกิดแนวคิดใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

15.3.2 แนวโน้มของการนำกลยุทธ์ใหม่มาใช้ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

15.3.3 แนวโน้มของการเปลี่ยนประเด็นความสนใจในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

หน่วยที่ 15 : ปัญหาและแนวโน้มการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

ตอนที่ 15.1 ผลของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

นับตั้งแต่ประเทศไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมระดับชาติในปีพ.ศ.2504 และได้ใช้การสื่อสารเป็นทั้งตัวบ่งชี้ (indicator) และเป็นทั้งเครื่องมือ (tool) ของการพัฒนาที่เรียกว่า "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา" ตลอดช่วงระยะเวลา 4 ทศวรรษที่ผ่านมา ประเทศไทยได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจ ได้เกิดผลแห่งการเปลี่ยนแปลงทั้งที่พึงปรารถนาและไม่พึงปรารถนามากมายหลายประการ นอกจากนั้น ในช่วงระยะเวลาอันยาวนานนี้ ก็ได้เกิดการปรับเปลี่ยนทั้งระดับแนวคิด แนวทางการปฏิบัติ นโยบาย กลุ่ม/องค์กรผู้ดำเนินการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ฯลฯ อย่างหลากหลายอีกด้วย

ฉะนั้น สำหรับในที่นี้ จะยกตัวอย่างผลที่เกิดจากการทำงานของสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่เกิดขึ้นในระดับต่าง ๆ คือ ระดับปัจเจกบุคคลและครอบครัว ระดับชุมชน องค์กร/สถาบันและระดับสังคม โดยมีข้อสังเกตว่า ปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับผลของการสื่อสารพัฒนานี้มักจะโยงใยอยู่กับความเข้าใจหรือการให้นิยามว่า "การพัฒนาคืออะไร" "การสื่อสารคืออะไร" "ใครเป็นผู้สื่อสาร" กระบวนทัศน์ของการสื่อสารนั้นมีความเชื่อว่าผู้รับสารนั้นเฉื่อยชาหรือกระตือรือร้น ระหว่างสื่อกับสาร อะไรมีความสำคัญมากกว่ากัน เป็นต้น

สำหรับการศึกษาผลกระทบของการใช้การสื่อสารเพื่อพัฒนานั้น จะพิจารณาผลที่เกิดขึ้นใน 2 ระดับคือ

- 15.1.1 ผลที่เกิดขึ้นในระดับบุคคลและครอบครัว
- 15.1.2 ผลที่เกิดขึ้นในระดับชุมชนและสังคม

เรื่องที่ 15.1.1 ผลที่เกิดขึ้นในระดับบุคคลและครอบครัว

ในที่นี้จะแยกพิจารณาผลกระทบของการสื่อสารเพื่อพัฒนาออกเป็น 2 ระดับคือ

- (ก) ผลที่เกิดขึ้นในระดับบุคคล
- (ข) ผลที่เกิดขึ้นในระดับครอบครัว

(ก) ผลที่เกิดขึ้นในระดับบุคคล

เป้าหมายสำคัญของการใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาในระดับบุคคลนั้นจะมีอยู่ 2 ประการ คือ การเปลี่ยนแปลงตัวบุคคลจากที่เคยล้าหลังด้อยพัฒนาใกล้กลายเป็น "คนทันสมัย" และ ต้องการเปลี่ยนแปลงความรู้/ความเข้าใจ ทักษะคติและการกระทำ (KAP) ของบุคคล **ในที่จะพิจารณาผลที่เกิดขึ้นตามเป้าหมายทั้ง 2 ประการนั้นตามลำดับ**

(1) **การใช้การสื่อสารสร้าง "คนที่ทันสมัย" (Modern man)** ในยุคแรกของแผนพัฒนานั้น เป็นที่เข้าใจว่า การทำประเทศให้พัฒนานั้นก็คือ การสร้างความทันสมัยให้แก่สังคม สถาบัน และปัจเจกบุคคล และถึงแม้ว่าเป้าหมายสูงสุดและอันดับแรกของการพัฒนานั้นจะเป็นการสร้าง ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ หากทว่านักวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเช่น แมคเคลลี แลนด์ (D. McClelland) ก็มีความเชื่อว่ามีความสัมพันธ์กันระหว่างตัวแปรเรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจกับบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคล เช่น ต้องการคนที่มีแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์สูง เป็นต้น

เนื่องจากการพัฒนาเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากจุดหนึ่งไปยังอีกจุดหนึ่ง กล่าวในแง่ระดับปัจเจกบุคคล นักวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาได้ประมวลบุคลิกภาพของชาวนา ที่ตรงกันข้ามกับลักษณะของการเป็นคนทันสมัย และจำเป็นต้องใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนา ปรับเปลี่ยนบุคลิกภาพดังนี้

บุคลิกภาพของชาวนา	บุคลิกภาพของคนทันสมัย
(1) อ่านไม่ออก เขียนไม่ได้	(1) รู้หนังสือ อ่านออกเขียนได้
(2) ใช้การสื่อสารระหว่างบุคคล	(2) เปิดรับสื่อมวลชน
(3) ติดต่อกันแต่ภายในท้องถิ่น	(3) สัมผัส/ติดต่อกับสังคมภายนอก
(4) มีแรงจูงใจใฝ่สัมพัทธ์	(4) มีแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์
(5) มีความสนใจเฉพาะพอใจในสภาพที่เป็นอยู่	(5) มีความทะเยอทะยานอยากมีชีวิตที่ดีขึ้น
(6) ไม่สามารถคาดคะเนความรู้สึกของผู้อื่นได้ (Non-empathy)	(6) สามารถคาดคะเนความรู้สึกของผู้อื่นได้ (empathy)
(7) เชื่อถือโชคกลาง/ยอมรับโชคชะตา (fatalism)	(7) เชื่อในความเพียรพยายามของตนเอง
(8) ต่อต้านความแปลกใหม่	(8) ยอมรับนวัตกรรมอย่างรวดเร็ว
(9) ไม่สนใจ/เฉื่อยชาด้านการเมือง	(9) สนใจและมีความรู้ด้านการเมือง

ผลจากการใช้เครื่องมือการสื่อสารทุกชนิดโดยเฉพาะการสื่อสารมวลชน (ในระยะแรก) เพื่อสร้างความทันสมัยในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการเกษตร ด้านการเมือง ด้านสาธารณสุข ด้านวัฒนธรรม ฯลฯ รวมทั้งการหล่อหลอมให้คนไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนในชนบทมีบุคลิกภาพแบบ "คนทันสมัย" ตามเกณฑ์ที่วัดที่กล่าวมาข้างต้น ถึงแม้จะไม่มีผลการวิจัยที่รองรับผลที่เกิดขึ้นในระดับปัจเจกบุคคลในทุกเกณฑ์ที่กล่าวมาข้างต้น แต่เราก็อาจจะอนุมานได้จากตัวบ่งชี้บางประการว่า คนไทยได้พัฒนามาสู่ "ความเป็นคนทันสมัย" อย่างมาก ตัวอย่างเช่น

- ตัวเลขแสดงอัตราการอ่านออกเขียนได้ รวมทั้งระดับการศึกษาที่สูงขึ้นของคนไทย
- ตัวเลขแสดงอัตราการขยายตัวของสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ในชนบท โดยเฉพาะด้านสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ
- โครงสร้างพื้นฐานที่ดีขึ้น เช่น ถนน ไฟฟ้า ยานพาหนะ ทำให้คนในชนบทส่วนใหญ่ติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้น
- คนไทยมีแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ อยากมีชีวิตที่ดีขึ้นกว่าปัจจุบัน (โดยเฉพาะในด้านวัตถุอย่างชัดเจน)

สำหรับเกณฑ์วัดอย่างอื่น ๆ เช่น ความสามารถที่จะคาดคะเนความรู้สึกของผู้อื่นได้ การเชื่อถือโชคกลาง หรือระดับความตื่นตัวทางการเมืองนั้น อาจจะยังเป็นมิติด้านความทันสมัยที่ยังมองเห็นไม่ชัดเจนนัก

ความทันสมัยที่เกิดขึ้นนี้น่าจะมีบทบาทของการสื่อสารโดยเฉพาะสื่อมวลชนเข้าไปมีส่วนด้วย ดังประจักษ์พยานจากตัวอย่างงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับการสร้างความทันสมัยของปัจเจกบุคคล เช่น งานวิจัยหลายชิ้นที่วัดตัวแปรที่เกี่ยวข้องระหว่างความทันสมัยแบบทั่ว ๆ ไป ความเป็นเมือง และการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชน และมักจะพบความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ตัวแปรนี้อยู่เสมอ (พัชนี: 2524, ชลลดา: 2526)

อย่างไรก็ตาม สำหรับความทันสมัยทางการเมืองของปัจเจกบุคคลนั้น ตัวแปรเรื่องการสื่อสารจะแตกต่างกันไปแล้วแต่ภูมิภาค เช่น พรทิพย์ เย็นจะบก (2527) พบว่า ในเขตจ.เชียงใหม่ เครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหรือสื่อบุคคลสามารถสร้างความทันสมัยได้ดีกว่าสื่อมวลชน แต่สำหรับในภาคใต้ ปาริชาติ นิติมานพ (2534) พบว่า มีแต่สื่อหนังสือพิมพ์เท่านั้นที่สร้างความทันสมัยทางการเมืองได้ แต่วิทยุและโทรทัศน์จะถูกนำมาใช้เพื่อความบันเทิงมากกว่า ส่วนเสถียร ปรีดาสา (2538) พบว่า ประชาชนในจ.มุกดาหารที่มีความตื่นตัวทางการเมืองสูงจะเปิดรับสื่อมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การติดตามการถ่ายทอดสดการประชุมรัฐสภาจากโทรทัศน์และทว่าการเปิดรับนั้นจะเป็นไปเพื่อความสนุกสนานมากกว่าแสวงหาข่าวสาร

สำหรับความทันสมัยด้านสาธารณสุขนั้น ปรากฏการณ์ในชีวิตประจำวันก็ได้แสดงให้เห็นว่า ประชาชนมีพฤติกรรมทางสาธารณสุขที่ทันสมัยขึ้นทางสาธารณสุข ตัวอย่างงานวิจัยที่มีการศึกษามากที่สุดคือเรื่องการวางแผนครอบครัว อันหมายถึงการคุมกำเนิด ซึ่งนับว่าได้ผลตามที่รัฐพึงประสงค์เนื่องจากตัวเลขของการเพิ่มอัตราประชากรที่ลดลง

(2) การวัดผลกระทบในแง่ความรู้/ทัศนคติ/พฤติกรรม

สำหรับการศึกษาผลกระทบของการใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาในแง่ของการสร้างผลกระทบต่อบุคคลนั้น จะขึ้นอยู่กับฐานความเชื่อเบื้องหลังว่า ประชาชนนั้นมีลักษณะที่หัวอ่อน และสามารถจะเปลี่ยนแปลงได้หากสื่อมีวิธีการโน้มน้าวที่มีประสิทธิภาพ หรือเชื่อว่าผู้รับสารมีลักษณะกระตือรือร้น มีวิธีคิดที่วิพากษ์วิจารณ์ เป็นต้น

สำหรับการวัดผลกระทบที่มีต่อปัจเจกบุคคลนั้นจะวางอยู่บนฐานความคิดแบบแรกและมักจะมีการแบ่งมิติของผลกระทบออกเป็น 3 ด้านคือ ด้านความรู้ความเข้าใจ (Knowledge) ด้านทัศนคติ (Attitude) และการลงมือปฏิบัติ (Performance) ที่รู้จักกันในนามของ KAP

(2.1) แบบแผนหลัก ๆ ของการเปลี่ยน KAP ผลการวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อสร้างผลกระทบในทั้ง 3 มิตินั้น มักจะได้พบแบบแผนหลัก ๆ คือ ในแง่ความรู้ความเข้าใจนั้น (K) สื่อแทบทุกประเภทมักจะสร้างผลกระทบได้ กล่าวคือ หลังจากเปิดรับสื่อแล้ว ชาวบ้านมักจะมีความรู้ในเรื่องการเกษตร สาธารณสุข การศึกษา ฯลฯ เพิ่มมากขึ้น แต่ทว่า เมื่อก้าวเข้ามาสู่เรื่องทัศนคติ (A) ผลกระทบที่เกิดจากสื่อมวลชนมักได้ผลไม่ค่อยแน่นอนอนสม่าเสมอ และเมื่อถึงมิติสุดท้ายคือด้านการลงมือกระทำนั้น (P) ก็ปรากฏว่า สื่อประเภทสื่อมวลชนนั้นแทบจะไม่สามารถสร้างผลกระทบได้เลย คงมีแต่สื่อบุคคล สื่อพื้นบ้าน หรือสื่อเฉพาะกิจ (ในบางกรณี) เท่านั้นที่สามารถเปลี่ยนแปลงการกระทำของคนได้

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของสุรตน์ ศรีสกุล (2531) ที่ศึกษาเปรียบเทียบพฤติกรรม การเปิดรับข่าวสาร ความรู้ และทัศนคติ และการป้องกันกำจัดศัตรูพืชแบบผสมผสานของเกษตรกร จ.ชัยนาท และพบว่า ความรู้และทัศนคติของเกษตรกรอยู่ในระดับที่ไม่น่าพอใจเลย ส่วนมิติการลงมือปฏิบัติตามคำแนะนำของสื่อ นั้น งานวิจัยแทบทุกชิ้นให้ข้อสรุปว่าเป็นมิติที่ได้ผลน้อยที่สุดเนื่องจากเกษตรกรมีอุปสรรคมากมายที่จะแปรความรู้ไปสู่การปฏิบัติ เช่น ข้อขัดข้องทางเศรษฐกิจ (ไม่มีเงินลงทุน) อุปสรรคในการจัดหาอุปกรณ์ ความเคยชินในการปฏิบัติแบบเดิม ๆ รวมทั้งความรู้ความเข้าใจที่ยังไม่เพียงพอในการเกษตรแบบใหม่ (นิถุมล, 2532)

(2.2) ในการเปรียบเทียบประเภทของสื่อ ผลการวิจัยทุกชิ้นยืนยันว่า ในเรื่อง

การเกษตร สื่อบุคคลเป็นสื่อที่มีประสิทธิภาพมากกว่าสื่อมวลชน และในท่ามกลางสื่อบุคคลหลาย ๆ ประเภท สื่อบุคคลในท้องถิ่นจะมีประสิทธิผลมากกว่าสื่อบุคคลจากภายนอก เช่น นิธุมล นันท์มัจฉา (2532) พบว่า ในการใช้สารเคมีของชาวสวนส้ม จ.ปทุมธานี เกษตรกรระบุว่าไม่มีเวลาไปพบปะเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรหรือไปร่วมประชุม แต่ทว่าในสัปดาห์หนึ่งๆ สถานที่ที่เกษตรกรจะต้องไปประจำคือร้านขายยาปราบศัตรูพืชและตลาด ดังนั้น สถานที่เหล่านั้นจึงถูกใช้เป็นแหล่งข่าวสารหลักในการเผยแพร่แนวคิดนวัตกรรมด้านการเกษตร

(2.3) **ประสิทธิภาพของตัวสื่อ** สำหรับเหตุผลเบื้องหลังที่ทำให้สื่อมวลชนไม่ค่อยมีขีดความสามารถที่จะสร้างผลกระทบถึงระดับการกระทำได้นั้น มักไม่ได้มีสาเหตุมาจากประสิทธิภาพของตัวสื่อเองโดยตรง หากแต่มักเกิดมาจากปัจจัยแวดล้อมอื่น ๆ เช่น

- เนื่องจากสื่อมวลชนมีลักษณะเป็นการสื่อสารทางเดียว ส่งจากฝ่ายผู้ส่งมายังผู้รับสาร ทำให้ประชาชนผู้รับสารไม่รู้สึกรู้ว่าตนเองมีส่วนร่วมในการสื่อสาร ดังนั้นสำหรับสื่อในชนบททั้งหลายจึงมีข้าราชการเป็นคนคิดคนทำแล้วให้ชาวบ้านเป็นเพียงคนอ่าน คนดู เป็นคนฟังเท่านั้น

- เหตุผลที่ต่อเนื่องตามมาก็ประการหนึ่งก็มาจาก "การคัดเลือกและการออกแบบสาร" ซึ่งเป็นไปตามความสนใจและรสนิยมของผู้ส่ง เมื่อมีงานวิจัยประเมินผลหนังสือพิมพ์ข่าวเกษตร ชาวบ้านจึงบอกว่า หนังสือดังกล่าวมีความรู้ด้านเกษตรน้อย มีแต่ข่าวผู้ว่าหรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มาก รายการเกษตรทางโทรทัศน์นั้นก็เร็วเกินไป ดูไม่ทัน เป็นต้น

- นอกจากนั้น ก็เป็นเหตุผลเรื่องเป้าหมายของการใช้สื่อ สื่อขนาดใหญ่เช่นสื่อมวลชนที่มีฤทธิฐานานุภาพมหาศาลนั้น มักจะถูกนำไปใช้เพื่อเป้าหมายทางธุรกิจมากกว่าเพื่อประโยชน์สาธารณะ และไม่สอดคล้องกับเป้าหมายการนำสื่อไปใช้เพื่อการพัฒนา

(2.4) **ปัจเจกบุคคลถูกหล่อหลอมจากสื่อมากขึ้น** นอกเหนือจากผลกระทบจากสื่อที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันดังเช่นที่กล่าวมาแล้ว ผลกระทบจากการใช้สื่อเพื่อพัฒนานั้นยังมีผลกระทบในแบบค่อยเป็นค่อยไป แบบซึมลึก เช่น ผลกระทบในลักษณะของการอบรมบ่มเพาะบุคคล ซึ่งแต่เดิมนั้น สังคมไทยจะมีสถาบันทางสังคม เช่น พ่อแม่ ครอบครัว/เครือญาติ โรงเรียน วัด ฯลฯ เป็นสถาบันที่อบรมบ่มเพาะบุคคล แต่ในปัจจุบันนี้สื่อมวลชนได้ก้าวเข้ามาเป็นสถาบันใหม่ที่ทำหน้าที่บ่มเพาะบุคคล เริ่มตั้งแต่การใช้เวลาของบุคคล

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยที่เกี่ยวกับการสำรวจความคิดเห็นและพฤติกรรมการดูโทรทัศน์ของเด็กในจ.สุรินทร์ เมื่อปีพ.ศ.2535 (วไลรัตน์, 2535) พบว่า แบบแผนการใช้ชีวิตของเด็ก

ซึ่งแบ่งเป็น 3 กิจกรรม คือ การเรียน การช่วยงานในบ้าน และการมีเวลาว่างนั้น ในช่วงของเวลาว่างเด็กจะเลือกทำกิจกรรมเพียง 2 อย่างคือ การเล่นกับการดูโทรทัศน์ โดยเด็กจะดูโทรทัศน์ทุกวัน วันธรรมดาอยู่ระหว่างช่วงเวลา 16.00-18.00 น. (หลังเลิกเรียน) และช่วงเวลา 21.00-22.00 น. ซึ่งเป็นช่วงที่อาบน้ำกินข้าวเรียบร้อยแล้ว ส่วนเสาร์-อาทิตย์จะดูโทรทัศน์ตลอดครึ่งเช้า ดังนั้นจะเห็นได้ว่า โทรทัศน์ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญสำหรับชีวิตของเด็กชนบทโดยกินเวลาประมาณวันละ 2-3 ชั่วโมงเป็นอย่างน้อย

สำหรับรายการที่เด็กชนบทชอบดูก็คงไม่แตกต่างจากเด็กทั่ว ๆ ไป 3 รายการแรกในดวงใจก็คือรายการการ์ตูน รายการเด็ก และรายการละคร แม้ว่าส่วนใหญ่เด็กจะดูโทรทัศน์ที่บ้าน แต่ก็มีจำนวนไม่น้อยที่ชอบไปดูโทรทัศน์ที่บ้านเพื่อน และชอบดูเป็นกลุ่มเพราะได้มีโอกาสพูดคุยแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์ การดูโทรทัศน์สำหรับเด็กจึงเป็นรูปแบบหนึ่งของการมีกิจกรรมทางสังคม

ส่วนงานวิจัยที่แสดงให้เห็นผลกระทบด้านการอบรมบ่มเพาะของสื่ออย่างชัดเจน ได้แก่ตัวอย่างงานวิจัยของรัชนิดา ชำนาญมนตรี (2539) ที่ศึกษาเด็กต่างจังหวัดและเด็กในเมืองที่ดูรายการโทรทัศน์ "ทุ่งแสงตะวัน" เนื่องจากวัตถุประสงค์ของรายการนี้มุ่งจะเสริมความเข้าใจอันดีระหว่างเด็กในเมืองและในชนบทโดยใช้เนื้อหาสิ่งแวดล้อมเป็นสื่อกลาง ผู้วิจัยพบว่าหลังจากดูรายการแล้ว เด็กในชนบทซึ่งอยู่ใกล้ขีดธรรมชาติจะเรียนรู้และมีทัศนคติเรื่องการรักษาสิ่งแวดล้อมง่ายกว่าเด็กในเมือง

(3) การพิจารณาผู้รับสารว่าเป็นผู้กระตือรือร้น (active)

ในการพิจารณาผลกระทบจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในระดับปัจเจกนี้ หากเราใช้แนวคิดที่พิจารณาว่าประชาชนนั้นเป็นผู้ใช้สื่อและสารที่กระตือรือร้น เราก็จะพบว่าเกิดผลกระทบหลายประการ เช่น

(3.1) ปริมาณที่เพิ่มของสื่อ

ประชาชนจะมีเทคโนโลยีการสื่อสารตั้งแต่ระดับ hardware software จนกระทั่งถึงระดับข่าวสารข้อมูลเพิ่มมากขึ้น ปัจจุบันนี้ บรรดาเทคโนโลยีด้านการสื่อสารนับตั้งแต่วิทยุ โทรทัศน์ โทรศัพท์ตามบ้าน โทรศัพท์มือถือ ตลอดจนถึงคอมพิวเตอร์ได้กลายเป็นนวัตกรรมที่มีการใช้อย่างแพร่หลาย หาซื้อได้ทั่วไป มีราคาถูกลง และเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวันของประชาชนทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย ทุกชนชั้น ประชาชนส่วนใหญ่ได้นำเอาเทคโนโลยีการสื่อสารนี้เข้ามาใช้ในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง

(3.2) **การใช้ประโยชน์จากสื่อ** จากหน้าที่ต่าง ๆ ของการสื่อสาร ประชาชนก็ได้ใช้เทคโนโลยีการสื่อสารทั้งหลายตามประโยชน์ที่มีอยู่ เช่น ใช้สื่อมวลชนในการติดตามข่าวสารทั้งที่จำเป็นต่อการทำงานเพื่อดำรงชีพ (เช่น การติดตามข่าวหุ้น) หรือใช้การสื่อสารเพื่อความบันเทิงและผ่อนคลายทางจิตใจ หรือใช้การสื่อสารเพื่อธำรงรักษาความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ร่วมสังคมคนอื่น ๆ

(3.3) **ปัจจัยกำหนดการใช้สื่อ** ในการพิจารณาผลกระทบของการสื่อสารที่มีต่อประชาชนนั้น อาจจำเป็นต้องแยกแยะกลุ่มประชาชนตามตำแหน่งทางสังคมของบุคคลด้วย สำหรับบุคคลที่เป็นชนชั้นนำของสังคม (elite) ก็สามารถใช้พื้นที่การสื่อสารสาธารณะได้มากกว่าบุคคลทั่วไป เช่น บรรดาคอลัมนิสต์บุคคลในหน้าหนังสือพิมพ์หรือในรายการวิทยุ/โทรทัศน์จะเป็นเรื่องราวของชนชั้นนำมากกว่าชนชั้นอื่น ๆ ดังนั้น บุคคลกลุ่มนี้จึงสามารถใช้ประโยชน์จากการสื่อสารได้อย่างมาก

ไม่เพียงแต่ในระดับสังคมใหญ่เท่านั้น แม้แต่ในปริมนณฑลเช่นท้องถิ่นชนบทก็จะมี ความแตกต่างของผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการสื่อสารระหว่างผู้นำกับประชาชนทั่วไปปรากฏอยู่ เสมอ ตัวอย่างเช่น อ้อมทิพย์ เมษรักษ์วานิช (2546) พบว่ามีความแตกต่างกันในเรื่องการใช้การสื่อสารให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองระหว่างผู้หญิงที่เป็นผู้นำชุมชนกับผู้หญิงที่เป็นชาวบ้านทั่วไป สำหรับผู้หญิงที่เป็นผู้นำนั้นสามารถใช้ประโยชน์ทั้งจากการสื่อสารขาเข้าคือ การเปิดรับข่าวสารจากแหล่งต่าง ๆ มากกว่าผู้หญิงชาวบ้านทั่วไป และทั้งในแง่การสื่อสารขาออก คือ การใช้การสื่อสารในช่วยการตัดสินใจ การจัดปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้นำหญิงและชาย การสร้างการยอมรับในศักยภาพของผู้หญิง การระดมทรัพยากรมาช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาส รวมทั้งการเปิดพื้นที่สาธารณะให้แก่ผู้หญิงมากขึ้น

(3.4) **การแสวงหาข่าวสารเพื่อใช้ประโยชน์** เป็นที่น่าสังเกตว่า ในกรณีที่ข่าวสารนั้น มีความสำคัญต่อชีวิตของประชาชนอย่างแท้จริง เช่น เรื่องการทำมาหากินหรือเรื่องสุขภาพ ประชาชนไทยบางกลุ่มจะมีทั้งสำนึกและมีทั้งทักษะในการแสวงหาข่าวสารโดยไม่ได้รอตั้งรับ ข่าวสารแต่เพียงอย่างเดียว ตัวอย่างเช่น วรรณพร เนตรอำนวนย (2527) พบว่า กลุ่มคนงานไทยที่กำลังจะเดินทางไปทำงานในตะวันออกกลางได้พยายามแสวงหาข่าวสารเกี่ยวกับการทำงานโดยใช้สื่อบุคคล (ซึ่งอาจจะเป็นนายหน้า เพื่อน ญาติ คนที่เคยไปทำงานต่างประเทศมาแล้ว) มากกว่าสื่ออื่นๆ รองลงมาจึงเป็นสื่อมวลชนประเภทหนังสือพิมพ์ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเหตุผลที่สำหรับเนื้อหาเฉพาะๆ นั้นสื่อบุคคลจะทำหน้าที่ได้ดีกว่าสื่อมวลชน และข้อค้นพบจากงานวิจัยชิ้นนี้นับว่าเป็นแบบแผนการแสวงหาข้อมูลข่าวของกลุ่มคนชั้นกลางของสังคมที่พบได้เช่นกันในงานวิจัยชิ้นอื่นๆ

เช่น งานวิจัยเรื่องการใช้สื่อของเด็กที่ทำงานตามปั้มน้ำมันของ สกกลกานต์ อินทรไทร (2539) กล่าวคือ คนกลุ่มใหญ่ของสังคมจะพึ่งพาข่าวสารเกี่ยวกับการปรับปรุงสภาพชีวิตของตนเองจากสื่อบุคคลเป็นหลัก

(ข) ผลกระทบระดับครอบครัว

เป็นที่น่าสังเกตว่า งานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับหัวข้อการสื่อสารเพื่อการพัฒนาครอบครัวนั้นมีอยู่น้อยมาก ทั้งนี้จะมีเหตุผลใหญ่ ๆ อยู่ 2 ประการคือ ประการแรกในกระบวนการที่คนที่อยู่เบื้องหลังแผนพัฒนาระดับชาติของไทยนั้น หน่วยงานสังคมที่มุ่งจะพัฒนานั้นจะเป็นระดับปัจเจกบุคคล โดยมีความเชื่อว่าหากสามารถเปลี่ยนแปลงปัจเจกบุคคลได้ ก็จะได้ผลรวมออกมาเป็นสังคมทั้งหมด (ต้องรอจนกระทั่งแผนพัฒนาฉบับที่ 8 และ 9 จึงเริ่มมีหน่วยงานสังคมหน่วยใหม่ ๆ เกิดขึ้น เช่น องค์การ ชุมชน) ประการที่สอง สังคมไทยยังคิดว่า "เรื่องภายในครอบครัว" เป็นเรื่องส่วนตัว บุคคลภายนอกไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยว การศึกษาค้นคว้าอย่างเป็นสาธารณะจึงกระทำได้ยาก

สำหรับผลกระทบของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาต่อครอบครัวนั้นอาจจะพิจารณาได้กว้าง ๆ เป็น 2 ทิศทางคือ ผลกระทบในด้านลบและผลกระทบในด้านบวก

(i) **สำหรับผลกระทบในด้านลบ** กล่าวเฉพาะเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยาในครอบครัว มีข้อพิสูจน์ที่ชัดเจนว่า ยิ่งสังคมมีการพัฒนามากขึ้น อัตราการหย่าร้างก็จะยิ่งสูงมากขึ้น ตัวอย่างเช่น ในสังคมชนบทที่มีลักษณะครอบครัวขยาย จะมีอัตราการหย่าร้างเพียง 2-3% ส่วนตัวเลขรวมนับตั้งแต่ปีพ.ศ.2530-2538 ในปีพ.ศ.2530 มีการหย่าร้าง 30,437 คู่ ส่วนในปีพ.ศ.2541 ตัวเลขหย่าร้างสูงขึ้นเกือบเท่าตัวคือ 53,560 (อ้างจากกัจจร, 2543) แนนอนว่า สาเหตุที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับกรหย่าร้างนั้นมีหลายสาเหตุ เช่น การที่ผู้หญิงสามารถพึ่งพาตนเองได้ทางเศรษฐกิจ จึงไม่จำเป็นต้องอดทนต่อชีวิตคู่ ลักษณะการตัดสินใจที่เป็นอิสระของบุคคล ฯลฯ และในท่ามกลางปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ การสื่อสารก็อาจจะเป็นปัจจัยตัวหนึ่ง เนื่องจากการสื่อสารได้ช่วยให้ตัวแบบของบุคคลที่หย่าร้าง (ตัวอย่างเช่น บรรดาชนชั้นนำของสังคม นางสาวไทย นักการเมือง ดารา ฯลฯ มีการหย่าร้างมากมาย) ซึ่งส่งผลให้การหย่าร้างเป็นทางเลือกที่ได้รับการยอมรับมากขึ้นของสังคม

ไม่เพียงแต่ตัวเลขการหย่าร้างเท่านั้นที่สูงขึ้น แม้แต่อัตราการอยู่เป็นโสดคนเดียว โดยเฉพาะในหมู่ผู้หญิงมีสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน โดยเฉพาะในหมู่ผู้หญิงที่มีการศึกษา ทั้งนี้ก็

น่าจะมาจากปัจจัยเรื่องความสัมพันธ์ที่ไม่เสมอภาคระหว่างหญิง-ชายในสังคม การตีแผ่ปัญหาภายในครอบครัวที่ผู้หญิงต้องเป็นฝ่ายทนทุกข์ทรมาน (ตัวอย่างของละครโทรทัศน์ประเภทเมียหลวงเมียน้อย) หรืออาจกล่าวได้ว่า การสื่อสารระดับสาธารณะได้สร้างภาพชีวิตที่เกี่ยวกับครอบครัวในทางที่ไม่พึงประสงค์ และมีผลทำให้ผู้หญิง (รวมทั้งผู้ชาย) กลุ่มหนึ่งไม่ตัดสินใจที่จะสืบทอดสถาบันนี้ต่อไป

(ii) **สำหรับผลกระทบในด้านบวก** เนื่องจากยังไม่มีการศึกษาค้นคว้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องผลกระทบด้านบวกระหว่างการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ครอบครัวที่จะนำมาสรุปได้อย่างเด่นชัด ฉะนั้น ในที่นี้ก็คงทำได้เพียงการตั้งข้อสังเกตจากปรากฏการณ์ในชีวิตประจำวันของสังคมไทย

เราอาจจะมองเห็นได้อย่างง่าย ๆ ว่า บรรดาสื่อมวลชนสมัยใหม่หลายชนิดมีลักษณะเป็น "สื่อที่บ้าน" (domestic media) และมีลักษณะเอื้อต่อการใช้ร่วมกัน (collective) เช่น โทรทัศน์ ซึ่งเป็นสื่อที่สมาชิกทุกคนในครอบครัวจะมานั่งรวมตัวกันอยู่หน้าจอ ดูโทรทัศน์ด้วยกัน พูดคุยสนทนากัน ซึ่งหมายความว่า โทรทัศน์เป็นสื่อที่เอื้ออำนวยให้มีการส่งเสริมความสัมพันธ์ในครอบครัวให้แน่นแฟ้นขึ้น บนเงื่อนไขที่มีโทรทัศน์เพียงเครื่องเดียวภายในบ้าน และข่าวสารจากโทรทัศน์ยังจะกลายเป็นเนื้อหาสารร่วมกันที่สมาชิกในครอบครัวจะใช้พูดคุยกัน ดังหลักฐานจากตัวอย่างงานวิจัยของสมสุข หินวิมาน (2541) ที่เข้าไปสังเกตพฤติกรรมการดูโทรทัศน์ร่วมกันในห้องนั่งเล่นของสมาชิกในครอบครัว

เช่นเดียวกับเครื่องมือการสื่อสารสมัยใหม่เช่นโทรศัพท์มือถือ การเขียนจดหมาย อิเลคทรอนิกส์ (e-mail) ที่ได้เข้ามาเป็นตัวสื่อกลางซึ่งช่วยเพิ่มโอกาสให้สมาชิกในครอบครัวที่มีอุปสรรคการสื่อสารอันเนื่องมาจากระยะทางไกลกันได้มีโอกาสสื่อสารกัน และตามหลักด้านคณະนิเทศศาสตร์ ปริมาณการสื่อสารที่เพิ่มมากขึ้น ก็น่าจะกระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น

เรื่องที่ 15.1.2 ผลที่เกิดขึ้นในระดับชุมชนและสังคม

เนื่องจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ผ่านมามีทิศทางและเป้าหมายที่สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ คือมุ่งที่จะเปลี่ยนแปลงพื้นที่ชนบทซึ่งถูกรับรู้ว่าเป็นภาคที่ไม่พัฒนา ล้าหลัง ไม่ทันสมัย ให้กลายมาเป็นเมืองที่ก้าวหน้า ดังนั้น ในที่นี้จะให้ความสนใจกับผลที่เกิดขึ้นในระดับชุมชนชนบทเป็นสำคัญ

การสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ผ่านมามีได้ก่อให้เกิดผลในระดับชุมชน ดังนี้

(1) การมีเทคโนโลยีการสื่อสารเพิ่มมากขึ้น เช่นเดียวผลกระทบระดับบุคคลที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ในช่วงทศวรรษแห่งการพัฒนาที่ สังคมไทยโดยเฉพาะในเขตชนบทได้เพิ่มปริมาณการใช้เทคโนโลยีการสื่อสารด้านต่าง ๆ ใช้อย่างมหาศาล ทั้งนี้เนื่องจากแนวทางการพัฒนาประเทศที่เริ่มต้นด้วยการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า ซึ่งเอื้ออำนวยต่อการนำเทคโนโลยีการสื่อสารทุกชนิดเข้าไปในเขตชนบท

ฉะนั้นเมื่อมีการสำรวจพฤติกรรมเปิดรับสื่อมวลชนจากประชาชนทั่วประเทศในแต่ละครั้งก็จะพบปริมาณการเปิดรับสื่อมากขึ้นทุกที ตัวอย่างเช่น ในปีพ.ศ.2521 สำนักคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติได้สำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อมวลชนทั่วประเทศ และพบว่า ประเภทของสื่อที่ประชาชนเปิดรับเรียงลำดับจากมากไปน้อย เป็นดังนี้คือ วิทยุ ภาพยนตร์ หนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ และนิตยสาร ข้อมูลดังกล่าวเกิดขึ้นเนื่องจากยังเป็นยุคเริ่มแรกของสื่อโทรทัศน์ที่ยังไม่แพร่หลายเข้าไปในชนบท

เมื่ออีก 4 ปีต่อมา คือปีพ.ศ.2525 ศิริชัย ศิริภาวะ และจุมพล รอดคำดี ได้สำรวจขนาดใหญ่ทั่วประเทศเช่นเดียวกัน การวิจัยคงพบผลเช่นเดียวกับงานวิจัยปี 2521 อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยได้ทำนายว่า ในอนาคตสื่อโทรทัศน์จะเลื่อนอันดับมาแข่งหน้าสื่อวิทยุอย่างแน่นอน อีก 5 ปีต่อมา คือปีพ.ศ.2530 บำรุง สุขพรรณ ได้สำรวจขนาดใหญ่โดยใช้กลุ่มตัวอย่างเป็นประชาชนใน 3 เมืองหลัก (นครราชสีมา เชียงใหม่ สงขลา) ผู้วิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างในเมืองใหญ่ ๆ นั้น ทุกบ้านจะมีวิทยุ 87% มีโทรทัศน์ และ 37% มีเครื่องเล่นวิดีโอแล้ว ข้อมูลเหล่านี้ช่วยยืนยันว่า ผลจากการใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาได้เพิ่มปริมาณเทคโนโลยีการสื่อสารของชุมชนชนบทให้มากขึ้น

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า การมีเทคโนโลยีการสื่อสารใช้งานในเขตชนบทนั้นจะมีปริมาณมากน้อยหรือจะมีแบบแผนเป็นแบบใดนั้น ย่อมมีตัวแปรด้านประชากรเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น เกศรินทร์ สุทธิไชย (2520) ทำงานสำรวจแบบแผนการเปิดรับสื่อของกลุ่มประชาชนที่เป็นทั้งผู้นำความคิดและประชาชนธรรมดาจำนวน 317 คน จาก 2 ตำบลใน จ.ลำปาง ผลการวิจัยจะแสดงให้เห็นเลยว่า ตัวแปรด้านเพศ อายุ การศึกษา สถานภาพทางเศรษฐกิจ-สังคม จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมเปิดรับสื่อ เช่น ผู้มีการศึกษาสูงจะใช้สื่อสิ่งพิมพ์และสื่อเฉพาะกิจมากกว่าผู้มีการศึกษาน้อย ผู้หญิงจะใช้สื่อสิ่งพิมพ์มากกว่าผู้ชาย เป็นต้น

ในกรณีของการศึกษาวิจัยเรื่องการใช้เทคโนโลยีการสื่อสารกับการพัฒนาด้านเกษตรนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า กลุ่มตัวอย่างจำนวนหลายร้อย (เมื่อเป็นการสำรวจในเชิงปริมาณ) มักจะเป็นผู้ชายทั้งสิ้น ทำให้ผลการวิจัยที่ออกมาไม่ได้สะท้อนสภาพที่แท้จริงของการเกษตรของไทย เนื่องจากในชนบทไทย การทำการเกษตรมีลักษณะเป็นครัวเรือนที่อาศัยความร่วมมือระหว่างหญิงชาย แต่ทว่าการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่เข้าไปจะเน้นแต่การทำงานด้านข่าวสารด้านผู้ชายเท่านั้น

ดังเช่นผลการวิจัยของเซวาร์ วิเศษโชค (2533) ได้สำรวจช่องทางการรับข่าวสารทางการเกษตรของสตรีใน จ.เชียงใหม่ และพบว่า กลุ่มตัวอย่างสตรีจำนวนทั้งหมดแทบจะไม่เคยพบกับเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรของรัฐ นักวิชาการเกษตรหรือตัวแทนเจ้าหน้าที่ของห้างร้านเลย ผู้วิจัยสรุปว่าถึงแม้หน่วยงานรัฐและเอกชนจะไม่ได้ตั้งใจที่จะกีดกันสตรีไม่ให้เข้ามามีส่วนร่วมในเรื่องการสื่อสารทางการเกษตร แต่ก็ไม่ได้แสดงบทบาทสนับสนุน เมื่อมีปัจจัยหลาย ๆ ปัจจัยมาประกอบกัน เช่น เจ้าหน้าที่รัฐเป็นผู้ชาย โครงสร้างชุมชนดั้งเดิมไม่ยอมให้ผู้หญิงเผชิญหน้ากับคนแปลกหน้าหรือโลกภายนอก ผู้หญิงจึงขาดโอกาสในการได้รับข่าวสารทางการเกษตรไปโดยปริยาย

ในประเด็นเรื่องเพศนี้ มีเพียงงานยกเว้นเพียงเรื่องเดียวที่เป็นงานสำรวจเรื่องเทคโนโลยีแผนใหม่ของอลงกรณ์ เหล่างาม (2534) เท่านั้นที่ใช้กลุ่มตัวอย่างที่สำรวจเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย และตัวเทคโนโลยีที่นำเข้าไปทดลองก็มี 3 แบบจึงครอบคลุมเทคโนโลยีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย คือ เทคโนโลยีทางการเกษตร การแปรรูปและถนอมอาหาร และการก่อสร้าง ผลการวิจัยแสดงอีกว่า ผู้หญิงจะยอมรับเทคโนโลยีแปรรูปและถนอมอาหารไปใช้มากที่สุด และเป็นรูปแบบเทคโนโลยีที่ได้รับการยอมรับมากที่สุด นี่จึงเป็นข้อพิจารณาในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในอนาคตที่จะคำนึงถึงตัวแปรต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง

(2) ความคงที่และความเปลี่ยนแปลงในประเภทของสื่อ

จากตัวเลขการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการสื่อสารที่เพิ่มมากขึ้นในชนบทนั้น หากเราวิเคราะห์เจาะลึกลงไปดูในตัวแปรเรื่องประเภทของสื่อแต่ละชนิด เราก็จะพบว่า ตัวเลขของการเปลี่ยนแปลงนั้นมีทั้งส่วนที่คงที่และส่วนที่เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ สื่อยอดนิยมของชาวชนบทนั้นมักจะเป็นสื่อประเภทอิเล็กทรอนิกส์ อันได้แก่วิทยุและโทรทัศน์ โดยในระยะแรก วิทยุจะเป็นสื่ออันดับแรก ตามมาด้วยโทรทัศน์ แต่ทว่าเมื่อกาลเวลาผ่านไป สภาพการณ์ด้านการใช้สื่อก็จะเป็นไปตามคำทำนายของศิริชัย ศิริกาเย และจุมพล รอดคำดีที่ทำการสำรวจในปี 2525 และคาดการณ์ว่าโทรทัศน์จะกลายมาเป็นสื่อยอดนิยมอันดับแรก แต่ทว่าสำหรับสื่อหนังสือพิมพ์นั้น เมื่อสมควรวีระ (2523) สำรวจนิสัยการรับข่าวสารของประชาชนในหมู่บ้านชนบทไทย เมื่อปีพ.ศ.2523 ก็พบว่ามีกลุ่มตัวอย่างเพียง 65.4% เท่านั้นที่อ่านหนังสือพิมพ์ และเมื่อวิภา ประสทธิศิริวงศ์ (2531) สำรวจในอีก 8 ปีต่อมา โดยเลือกกลุ่มตัวอย่างใน จ.แพร่ ก็ยังพบตัวเลขที่ใกล้เคียงกันคือ 64% ซึ่งหมายความว่า เกือบหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ตัวเลขการอ่านหนังสือพิมพ์ในชนบทนั้นแทบจะไม่มี การเปลี่ยนแปลง

ความคงที่และการเปลี่ยนแปลงประเภทของสื่อดังกล่าวก็น่าจะมีผลกระทบบางประการต่อชุมชนชนบท ทั้งนี้เพราะสื่อหนังสือพิมพ์และสื่อวิทยุโทรทัศน์เป็นสื่อที่ออกมาด้วย

เป้าหมายที่แตกต่างกัน สื่อหนังสือพิมพ์นั้นเป็นสื่อที่มุ่งในด้านสาระ ด้านข่าวสารการเมืองและ ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชน ในขณะที่สื่อวิทยุและโทรทัศน์นั้นมี เป้าหมายหลักเพื่อมุ่งความบันเทิงและการผ่อนคลายความตึงเครียดในชีวิต ดังนั้น หากชาว ชนบทมีอัตราการอ่านหนังสือพิมพ์คงที่ แต่เพิ่มการฟังวิทยุและโทรทัศน์มากขึ้น ก็น่าจะ หมายความว่า การใช้สื่อการพัฒนาชนบทนั้นจะให้ผลด้านความบันเทิงมากกว่าสาระประโยชน์

อย่างไรก็ตาม ข้อสรุปดังกล่าวก็ยังไม่อาจจะยืนยันได้อย่างแน่นอน ทั้งนี้เนื่องจากเมื่อนำ ข้อมูลเรื่องแบบแผนการเปิดรับชมรายการโทรทัศน์ หรือรับฟังรายการวิทยุของชาวชนบทมาดู ประกอบแล้ว ข้อสรุปก็จะเปลี่ยนไปจากที่กล่าวมาข้างต้น เช่น งานวิจัยของสุเมธ ภิบุญญสุนิต (2523) ที่สำรวจการรับฟังวิทยุของเกษตรกรในจ.นครราชสีมา และได้ข้อค้นพบที่แตกต่างจาก ความเข้าใจโดยทั่ว ๆ ไปที่มักจะมีภาพลักษณ์ของวิทยุว่าเป็นสื่อบันเทิงนำหน้าอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม สุเมธก็พบว่า ชาวชนบทนั้นจะใช้วิทยุเพื่อเป้าหมาย 3 ประการเรียงตามลำดับความสำคัญ ดังนี้คือ ติดตามข่าวสารเป็นอันดับแรก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ชาวชนบทได้ใช้วิทยุเป็นเครื่องมือ สำหรับการเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม รองลงมาจึงเป็นรายการบันเทิงโดยมีเป้าหมาย เพื่อการศึกษาเป็นอันดับสุดท้าย (ซึ่งยังคงเป็นปริศนาว่า มีสาเหตุมาจากฝ่ายผู้จัดวิทยุหรือฝ่าย ผู้ฟังกันแน่)

นอกเหนือจากสื่อมวลชนที่เป็นสื่อขนาดใหญ่ มีข้อน่าสังเกตเกี่ยวกับการใช้สื่อขนาดเล็ก ที่เป็นสื่อเฉพาะกิจ เช่น เทปบันทึกเสียงหรือวิดีโอจะพบว่า การแพร่กระจายของสื่อวิดีโอที่เริ่มต้นมี การใช้ในหมู่ผู้ผลิตสื่อก่อน เมื่อปีพ.ศ.2520 และได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วไปสู่การใช้ของผู้รับสาร เพราะในขณะที่ยปีพ.ศ.2523 มีการนำเข้าเครื่องเล่นวิดีโอเพียง 25,000 เครื่อง แต่ในปีพ.ศ.2529 ก็ มีเพิ่มขึ้นถึง 10 เท่า (200,000 เครื่อง) ในปีพ.ศ.2531 มีศูนย์จำหน่ายและให้เช่าวิดีโอถึง 1,176 ศูนย์ทั่วประเทศ และมีม้วนวิดีโอในตลาดทั่วประเทศถึง 2 ล้านม้วน (สุธี: 2533) อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าการขยายตัวอย่างรวดเร็วของวิดีโอนี้เป็นการขยายตัวของสื่อวิดีโอเพื่อความ บันเทิงเท่านั้น ในขณะที่การใช้สื่อวิดีโอเพื่อพัฒนานั้นมิได้มีลักษณะการแพร่กระจายอย่าง รวดเร็วตามไปด้วย ทั้งๆที่วิดีโอเป็นสื่อที่มีศักยภาพที่เหมาะสมมากในการนำมาใช้เพื่อการพัฒนา

(3) การแพร่กระจายของการสื่อสารเข้าไปในสถาบันต่าง ๆ ของชุมชน

ผลกระทบที่สำคัญประการหนึ่งที่เกิดขึ้นกับชุมชนก็คือ บรรดาสถาบันต่าง ๆ ของชุมชน เช่น สถาบันการปกครองท้องถิ่น (ตัวอย่างรูปธรรมคือองค์การบริหารส่วนตำบล) หรือองค์กรธุรกิจ เช่น ธุรกิจชุมชน ได้เล็งเห็นความสำคัญที่จะต้องมึระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ

(3.1) ผลกระทบของข่าวสารต่อการปกครองท้องถิ่น

มีงานวิจัยที่แสดงให้เห็นว่า เริ่มตั้งแต่ขั้นตอนแรกที่จะก้าวเข้าไปสู่การเมืองระดับท้องถิ่น ซึ่งมีลักษณะเป็นประชาธิปไตย ดังนั้น การตัดสินใจเลือกตัวแทน/ผู้นำของประชาชนจึงขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพของผู้ที่อาสาสมัครมาเป็นตัวแทนประชาชน นิภากร กำจรเมฆกุล (2540) จึงพบว่า กลยุทธ์การสื่อสารในการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งของสตรีที่จะเข้าไปเป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) นั้นจะต้องมีประสิทธิภาพ มีกลยุทธ์ที่ดีทั้งด้านการใช้สื่อและสร้างสาร เช่น ต้องใช้สื่อทุกประเภท นับตั้งแต่สื่อบุคคล โดยใช้วิธีการเคาะประตู แบ่งคุ้ม(เขต)หาเสียง การปราศรัยหาเสียงและการแสวงหาโอกาสที่เหมาะสม **ใช้สื่อเฉพาะกิจ** ได้แก่แผ่นป้ายใบปลิว บัตรแข็ง รถติดเครื่องขยายเสียงเคลื่อนที่ และ**ใช้สื่อชุมชน** ได้แก่หอกระจายข่าวประจำหมู่บ้านโดยวางกลยุทธ์ใช้สื่อบุคคลเป็นหลักและใช้สื่อประเภทอื่น ๆ สนับสนุน

ส่วนเป้าหมายของการ**ใช้สื่อ**แต่ละประเภทรูปแบบนั้น จะคำนึงถึงคุณลักษณะที่เป็นจุดเด่น/จุดด้อยของแต่ละสื่อ และมีเป้าหมายที่หลากหลาย เช่น มีเป้าหมายตั้งแต่บอกให้รู้ตัวตนเองลงสมัคร ให้รู้จักคุณสมบัติของผู้สมัคร ไปจนกระทั่งให้จดจำชื่อและเบอร์ผู้สมัคร (น่าสังเกตว่าเป็นเป้าหมายระดับบุคคลมากกว่านโยบาย) กลยุทธ์ของการ**ใช้สื่อ**และสารนั้นก็มีย่างหลากหลายเช่นกัน เช่น การเคาะประตูบ้าน การใช้สื่อบุคคลที่เป็นเครือญาติหรือเครือข่าย เป็นต้น

จากงานวิจัยของนิภากรนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ผลกระทบของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่มีต่อสถาบันการปกครองท้องถิ่นนั้นจะเริ่มมีผลตั้งแต่ขั้นตอนเริ่มแรก คือการคัดเลือกตัวแทนของชุมชนเข้ามาทำงาน นอกจากนั้น สำหรับบุคคลที่เข้ามาดำรงตำแหน่งตัวแทนในระบบประชาธิปไตยแล้ว ก็ยังต้องอาศัยการสื่อสารเพื่อการปฏิบัติงาน ดังเช่น งานวิจัยเรื่องอบต. ของศิริวรรณ สวัสดิ์สุข (2541) ที่พบว่า ผู้ที่ดำรงตำแหน่งอบต. จะต้องเปิดรับข่าวสารจากแหล่งที่หลากหลาย ทั้งจากสื่อมวลชน (โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ หอกระจายข่าว วิทยุ) และสื่อบุคคล ส่วนเนื้อหาที่เปิดรับจากสื่อมวลชนนั้นจะต้องดูด้านสังคมและการเมืองมาเป็นอันดับแรก เป็นต้น

(3.2) ผลกระทบของข่าวสารต่อสถาบันธุรกิจชุมชน

เมื่อชนบทไทยพัฒนามาสู่กระบวนการความทันสมัยและพัฒนามากขึ้น ผลกระทบที่เกิดกับวิธีการผลิตของชนบทก็คือ ไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้ด้วยการผลิตแบบยังชีพหรือทำการเกษตรแต่เพียงอย่างเดียว (ที่จริงชนบทส่วนใหญ่ก็มีระบบการผลิตแบบอื่น ๆ เช่น การค้าขายควบคู่มาแต่ครั้งอดีตแล้วเพียงแต่ยังไม่ได้มีสถานภาพเป็นหลัก) หากแต่จะต้องมีระบบการผลิตอื่น ๆ ควบคู่ไปด้วย และในช่วงแผนพัฒนาฉบับที่ 8-9 ก็ได้เริ่มพูดถึงรูปแบบการผลิตที่เรียกว่า "ธุรกิจชุมชน" ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นนวัตกรรมของวิธีการผลิตแบบใหม่ของชุมชน

ธุรกิจชุมชนเป็นกิจกรรมลูกผสมระหว่างการดำเนินธุรกิจของภาคเอกชนกับกิจกรรมที่ทำโดยชุมชนและเพื่อชุมชน (เช่นใช้ทรัพยากรของชุมชน มีการบริหารจัดการตามลักษณะทางวัฒนธรรมของชุมชน ฯลฯ) สำหรับสถานภาพระดับชาติ ธุรกิจชุมชนเป็นองค์ประกอบหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน อย่างไรก็ตาม ในฐานะนวัตกรรมด้านเศรษฐกิจ อัจฉริยา ชวงศ์เลิศ (2546) สรุปว่า จากจำนวนกลุ่มธุรกิจชุมชนทั้งหมด 215 กลุ่ม มีกลุ่มที่ประสบความสำเร็จคือสามารถพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืนไม่ถึง 10 กลุ่ม และเป็นที่น่าแปลกใจว่า จากการวิเคราะห์ปัจจัยที่กำหนดความล้มเหลวและสำเร็จของธุรกิจชุมชนนั้นแสดงให้เห็นกระบวนการทำงานนั้นล้วนแต่ต้องอาศัยการเรียนรู้ การตั้งคำถาม หาข้อมูลข่าวสารมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ เป็นความรู้ที่เหมาะสมกับธุรกิจชุมชนนั้น ๆ อย่างไรก็ตาม งานศึกษาด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาธุรกิจชุมชนก็มีอยู่น้อยมาก

เมื่อเปรียบเทียบกับภาคธุรกิจของเอกชนแล้ว เรากลับจะเห็นภาพที่ตรงกันข้าม เนื่องจากภาคธุรกิจเอกชนนั้นจะให้ความสำคัญกับการสื่อสารอย่างมากในทุก function ของธุรกิจ คือ ด้านการผลิต ด้านการตลาด การเงิน/บัญชี การบริหารบุคคล กล่าวคือ ในด้านการผลิต ข้อมูลข่าวสารจะถูกใช้ในกระบวนการรับคำสั่งซื้อของลูกค้า การควบคุมระดับสินค้าคงคลังและการตรวจสอบคุณภาพของสินค้า ด้านการตลาด ระบบข้อมูลข่าวสารจะช่วยการพัฒนาสินค้าและบริการใหม่ การหาทำเลการผลิตที่ดีที่สุด หาสื่อโฆษณา และวิธีการขายที่ดีที่สุด และการตั้งราคาที่เหมาะสมที่สุด ด้านการเงิน/บัญชี ข้อมูลข่าวสารจะช่วยพยากรณ์รายได้ ค้นหาแหล่งเงินทุน จัดหาเงินสดและทรัพยากร วิเคราะห์การลงทุน และตรวจสอบความคุ้มค่าของการใช้จ่ายเงิน ในด้านการบริหารบุคลากร ข้อมูลข่าวสารจะมีประโยชน์ต่อการสรรหาพนักงานและการประเมินผลการทำงาน

อัจฉริยาได้ใช้เกณฑ์เรื่องบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อ function ทั้ง 4 ของธุรกิจไปประเมินธุรกิจ 4 ประเภทของหมู่บ้านตัวอย่างแห่งหนึ่งในจ.พิษณุโลก ซึ่งถือได้ว่าเป็นตัวแทนของหมู่บ้านไทยทั่วไป ผลการวิจัยโดยสรุปแสดงให้เห็นว่า กลุ่มธุรกิจชุมชนทั้ง 4 กลุ่มแม้จะมีการใช้ข่าวสารในแต่ละ function มากน้อยแตกต่างกัน แต่ส่วนใหญ่แล้ว ความสามารถด้านการสื่อสารของกลุ่มธุรกิจทั้ง 4 กลุ่มก็ยังมีอยู่น้อยมาก การใช้ข่าวสารไม่ครบ function ทั้ง 4

งานวิจัยเรื่องบทบาทของข่าวสารในเรื่องธุรกิจชุมชนของอัจฉริยาเป็นภาพสะท้อนที่แสดงให้เห็นผลกระทบของเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่มีต่อเรื่องเศรษฐกิจของชุมชนได้เป็นอย่างดี กล่าวคือข่าวสารที่จำเป็นด้านเศรษฐกิจชนบทยังมีปริมาณอยู่น้อยมาก เกษตรกรมักจะเข้าไม่ถึงข่าวสารด้านเศรษฐกิจเหล่านี้ (เช่น เกษตรกรมักจะไม่รู้ว่าการค้าพืชผลโดยรวมแล้วเป็นอย่างไร ราคาต้นทุนในการผลิตเป็นอย่างไร ฯลฯ) และทำให้อำนาจต่อรองของเกษตรกรมีน้อย

เนื่องจากขาดข่าวสารข้อมูล

(4) ข่าวสารที่จำเป็นยังมีไม่เพียงพอ

จากการประมวลผลงานวิจัยด้านบทบาทของข่าวสารจากแหล่งต่าง ๆ ในด้านการเกษตร กาญจนนา แก้วเทพ (2543) ให้ข้อมูลว่า สำหรับสื่อมวลชนนั้นมีบทบาทในด้านการให้เนื้อหาด้านการเกษตรน้อยมากหรือแทบไม่มีเลยต่อการพัฒนาด้านเกษตร ทั้งที่เกษตรกรในชนบทมีการเปิดรับสื่อมวลชนโดยเฉพาะวิทยุและโทรทัศน์มากกว่าสื่อประเภทอื่นๆ แต่การเปิดรับนั้นมักมุ่งไปที่ความบันเทิง (สมศักดิ์ : 2526) ซึ่งน่าจะเนื่องมาจากปัจจัยด้านตัวสื่อเองที่มีปริมาณเนื้อหาข่าวสารที่เป็นความรู้ด้านเกษตรอยู่น้อยมาก (ทับทิม : 2528)

สำหรับสื่อบุคคลนั้น ผลการวิจัยแทบจะทุกชิ้นที่มีการสำรวจแหล่งข่าวสารแหล่งแรกของชาวชนบทจะระบุว่า สื่อบุคคลท้องถิ่นจะเป็นผู้ที่มีบทบาทมากที่สุดแทบจะในทุก ๆ ด้าน เช่น ด้านการเกษตร กลุ่มบุคคลที่กลุ่มตัวอย่างใช้เป็นแหล่งอ้างอิงก็มักจะได้แก่ "เพื่อนบ้าน" ซึ่งอาจจะเป็นตัวบุคคลที่อยู่ใกล้เคียง หรืออาจจะเป็นกลุ่มบุคคล เช่น กรณีกลุ่มผู้ใช้น้ำในเรื่องการชลประทาน

หากเพื่อนบ้านเป็นแหล่งอ้างอิงข่าวสารกลุ่มแรก ก็ย่อมสะท้อนให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องการแพร่กระจายข่าวสารนั้นต้องอาศัย "ผู้นำทางความคิด" ซึ่งหมายความว่า เมื่อมีนวัตกรรมไหลเข้าไปในชุมชนชนบท เช่น การทำน่าน้ำตาม การเลี้ยงกุ้ง การปลูกฝ้ายพันธุ์ใหม่ จะมี "กลุ่มบุคคลกลุ่มแรก" ที่ตอบสนองต่อความแปลกใหม่ดังกล่าวก่อนคนอื่น ๆ และหลังจากนั้นคนอื่น ๆ ในชุมชนก็จะทยอยติดตามการเปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับ

ในขณะที่สื่อบุคคลทั้งในและนอกท้องถิ่นดูจะเป็นสื่อที่มีประสิทธิภาพดีในการเผยแพร่แนวคิดในการพัฒนา แต่ทว่าสื่อบุคคลก็เป็นสื่อที่มีข้อจำกัดในตัวเอง เช่น งานวิจัยของ เนิน นวนคงรอด (2528) ที่ศึกษาสื่อในโครงการเร่งรัดป้องกันและกำจัดหนูข้าว จ.ปทุมธานี พบว่า เมื่อเกิดปัญหาเร่งด่วนคือหนูในนาข้าว จำนวนเจ้าหน้าที่การเกษตรที่เป็นสื่อบุคคลภายนอกนั้นยังมีจำนวนไม่เพียงพอกับความต้องการของชาวบ้าน ดังที่มีชาวบ้านถึง 60% คาดหวังจะให้ มีเจ้าหน้าที่มาช่วยเหลือ ส่วนสื่อบุคคลในท้องถิ่น เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้านก็ขาดความเชี่ยวชาญในการจัดการปัญหานี้ ข้อมูลข่าวสารที่ชาวบ้านได้รับจึงไม่เพียงพอกับการแก้ไขปัญหา

(5) สังคมชนบททันสมัยแต่อาจจะไม่พัฒนา

ในด้านหนึ่ง ก็เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า หลังจากมีการใช้การสื่อสารถ่ายทอดข่าวสารเกี่ยวกับการพัฒนาประเทศแพร่หลายเข้าไปในชนบท ก็ได้สร้างความทันสมัยในทุกมิติของชีวิตให้แก่ท้องถิ่นชนบท ไม่ว่าจะเป็นบรรดานวัตกรรมด้านการทำมาหากิน การสร้างสำนึก "ความเป็นพลเมือง" ของประเทศ รวมทั้งความเข้าใจเรื่องหน้าที่และสิทธิทางการเมือง การพัฒนาคุณภาพ

ชีวิตความเป็นอยู่และด้านสุขอนามัยของชุมชน แต่ทว่าการสื่อสารดังกล่าวก็อาจจะสร้างได้แต่เพียง "ความทันสมัย" ด้านวัสดุอุปกรณ์ ด้านสิ่งของที่จับต้องได้ (ไฟฟ้า ถนน น้ำประปา) แต่ทว่ายัง "ขาดการพัฒนา" อันหมายถึงการปรับเปลี่ยนโครงสร้างและสถาบันต่าง ๆ ของสังคม ไม่ว่าจะเป็นโครงสร้างทางเศรษฐกิจ (เช่น ช่องว่างระหว่างคนรวย-คนจนยังเหมือนเดิม) โครงสร้างทางการเมือง (รูปแบบอันทันสมัยของการเลือกตั้งไม่ได้นำไปสู่ประชาธิปไตยอย่างแท้จริง) ดังที่มีคำกล่าวที่ว่า "ทันสมัยแต่ไม่พัฒนา"

ตัวอย่างด้านการสื่อสารก็เช่น งานศึกษาเรื่องการใช้วิทยุเพื่อการพัฒนา ในขณะที่วิทยุเป็นสื่อที่มีศักยภาพที่โดดเด่นที่สุดที่จะใช้สำหรับการพัฒนาชนบท เนื่องจากสามารถเอาชนะระยะทาง ผู้รับสารไม่จำเป็นต้องอ่านออกเขียนได้ กระบวนการผลิตไม่ยุ่งยากซับซ้อนเท่าโทรทัศน์ เป็นสื่อราคาถูก และยังคงคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของเกษตรกร เนื่องจากสามารถพกพาไปยังระหว่างทำงานได้ ในแง่ของความทันสมัย ดังที่ได้แสดงตัวเลขการสำรวจแล้วว่า ในช่วงทศวรรษ 2530 เกือบทุกบ้านในชนบทก็มีวิทยุใช้กันแล้ว แต่ทว่าเมื่อวัชรีย์ จันทาทิ (2526) ทำการศึกษาความคิดเห็นของฝ่ายผู้ผลิตคือเจ้าหน้าที่ผลิตรายการวิทยุกระจายเสียงที่ผ่านการอบรมของโรงเรียนประชาสัมพันธ์ว่า บทบาทของวิทยุเพื่อการพัฒนาตามแนวคิดของวิลเบอ แชรรมม์ ที่มีอยู่ 13 ข้อนั้น เจ้าหน้าที่ได้นำเอาไปใช้อย่างไรบ้าง ผลก็ปรากฏว่า เจ้าหน้าที่กลุ่มดังกล่าวระบุว่าสามารถจะปฏิบัติหน้าที่ได้เพียง 4 ข้อจาก 13 ข้อ คือทำหน้าที่ติดตามข่าวสาร เพิ่มพูนประสบการณ์ สร้างบรรยากาศที่เอื้อต่อการพัฒนา และให้ความรู้เท่านั้น ส่วนหน้าที่อื่น ๆ เช่น การเป็นเวทีเสรีทางความคิด การสร้างสรรค์ค่านิยมใหม่ ๆ นั้น วิทยุไม่อาจจะกระทำได้ ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยเหนี่ยวรั้งการแสดงบทบาทที่พัฒนาของวิทยุอยู่มากมาย เช่น จำนวนเจ้าหน้าที่ที่มีน้อยแต่ภาระงานมีมาก ทำให้ไม่มีเวลา ขาดแหล่งข้อมูลด้านการพัฒนา ช่วงเวลาที่ไม่เอื้ออำนวย และรสนิยมของผู้ฟังที่นิยมความบันเทิง เป็นต้น

ตอนที่ 15.2 ปัญหาของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจากอดีตถึงปัจจุบัน

เรื่องที่ 15.2.1 ปัญหาในระดับแนวคิด/ทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

ทั้ง ๆ ที่ "การพัฒนา" คือกระบวนการเปลี่ยนแปลงอย่างมีการวางแผนล่วงหน้าเพื่อนำไปสู่เป้าหมายที่ตั้งเอาไว้ และส่วนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการสื่อสารเพื่อพัฒนาก็คือ การสื่อสารจะถูกนำมาใช้เป็นทั้งตัวชี้วัดระดับของการพัฒนา และเป็นกลไกการเปลี่ยนแปลงไปสู่เป้าหมาย แต่ทว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมาของประเทศไทย ยังไม่อาจบรรลุ

เป้าหมายที่วางเอาไว้ หรือแม้จะก่อให้เกิดผลดีบางประการ แต่ผลลบที่เกิดขึ้นก็มีควบคู่มาจนไม่อาจจะแน่ใจได้ว่า "เป็นการได้ที่คุ้มเสียหรือไม่" เช่น แม้ว่าตัวเลขรายได้ประชาชาติต่อหัว (GNP) จะสูงขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นไปดังที่วางแผนไว้ แต่ทว่าตัวเลขความยากจนของประชาชนก็กลับเพิ่มตามมาเป็นเงา ชาวนาไทยเกือบทุกครัวเรือนต่างมีหนี้สินกันทุกคน ตัวเลขช่องว่างระหว่างรายได้ของคนจนกับคนรวยต่างกว้างมากขึ้นทุกที อันแสดงให้เห็นว่า ความเสมอภาคทางสังคมลดน้อยลง ปัญหาสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติเสื่อมโทรม สิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ตัวคนไทยเป็นพิษมากขึ้น พร้อม ๆ กับปัญหาสังคม ปัญหาอาชญากรรมและปัญหาความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินเพิ่มขยายอย่างมาก

ผลจากการพัฒนาประเทศตามแผนที่วางไว้ได้นำเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศไปผูกพันกับปัจจัยภายนอกอย่างมาก และกลายเป็นจุดที่เปราะบางและมีความเสี่ยงสูง ภาวะความเสี่ยงนั้นได้สำแดงผลเมื่อครั้งที่ประเทศไทยเกิดวิกฤติทางเศรษฐกิจหลังจากที่เศรษฐกิจการขยายตัวแบบฟองสบู่แตกขึ้นมา และทำให้ประเทศไทยต้องทบทวนแผนพัฒนาประเทศกันใหม่ ดังนั้น แนวทางตั้งแต่การร่างแผนนับตั้งแต่แผน 7/8/9 จึงเริ่มมีทิศทางที่หันหลังกลับโดยเปลี่ยนจากแบบเดิม ๆ ที่มีมาก่อนหน้านั้น แนวทางใหม่ ๆ ด้านเศรษฐกิจ เช่น เศรษฐกิจแบบพอเพียง แนวคิดเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน การใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ฯลฯ เป็นตัวบ่งชี้จุดพลิกเปลี่ยนด้านแนวคิดในการพัฒนาของสังคมไทย

เนื่องจากการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นเป็นลูกผสมระหว่างแนวคิดด้านการพัฒนาและทฤษฎีด้านการสื่อสาร ดังนั้นเมื่อแนวคิดด้านการพัฒนาเดิมสร้างปัญหาขึ้น หรือแบบจำลองด้านการสื่อสารที่ใช้ยู่มีจุดอ่อน ตัวการสื่อสารเพื่อพัฒนาก็ย่อมเกิดปัญหาตามมาด้วยเช่นกัน ในที่นี้จะทบทวนปัญหาทั้ง 3 องค์ประกอบ คือปัญหาของทฤษฎีการพัฒนา แนวคิดด้านการสื่อสาร และแนวคิดด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ซึ่งอาจประมวลได้ดังนี้

(1) ต้นกำเนิดที่จำกัดของทฤษฎีความทันสมัย

เนื่องจากทฤษฎีที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาประเทศนั้น คือ ทฤษฎีความทันสมัย (Modernistic theory) เช่น การเปลี่ยนสังคมชนบทที่ทำการเกษตรให้กลายเป็นเมืองที่เป็นอุตสาหกรรมทันสมัย ปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา ฯลฯ ให้เป็นแบบสมัยใหม่ ฯลฯ แนวคิดดังกล่าวนี้มีลักษณะที่ถือเอากรอบข้อเท็จจริงจากชาติใดชาติหนึ่งเป็นศูนย์กลาง แล้วขยายออกไปสู่ยังประเทศอื่น ๆ ที่เรียกว่ามีลักษณะ ethnocentric ทั้งนี้เนื่องจากแบบจำลองการพัฒนาขั้นตอนการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (Stage of Economic growth) ที่เป็นแผนปฏิบัติของกระบวนทัศน์นั้น ประเทศตะวันตกเคยทดลองใช้ในการฟื้นฟูเศรษฐกิจของ

ประเทศเยอรมันในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และเมื่อใช้ได้ผลกับประเทศเยอรมัน จึงได้จัดทำขึ้นมาเป็นแบบจำลอง และคาดหวังว่าจะใช้ได้กับประเทศทุกประเทศ โดยมีความแตกต่างอย่างมหาศาลระหว่างสังคมเยอรมันกับสังคมในโลกที่สาม (เช่น ประชากรในโลกที่สามหลายประเทศ ไม่มีลักษณะคนทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมแบบกรรมกรเยอรมัน เป็นต้น)

(2) มองเส้นทางการพัฒนาแบบเส้นตรง

เซอร์แวงส (J. Servaes, 1983) ได้ประมวลคุณลักษณะหลายประการที่ประกอบกันเป็นความเชื่ออยู่ในกระบวนการพัฒนาความทันสมัยให้แก่สังคมที่ถูกใช้เป็นกระบวนการทัศน์หลักเกือบทั่วโลกค่ายเสรีนิยม นับตั้งแต่ปีค.ศ.1960 เป็นต้นมา และหนึ่งในคุณลักษณะนั้นก็คือ ความเชื่อที่ว่า การพัฒนาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในแต่ละสังคมอย่างเป็นเส้นตรงก้าวหน้าแบบขั้นบันได (unilinear) กล่าวคือ เมื่อเกิดมีการพัฒนาขึ้นมาแล้ว ก็มีแต่จะก้าวรุกไปข้างหน้า ไม่มีกระบวนการย้อนกลับ (irreversible)

สำหรับความเชื่อนี้ไม่จำเป็นต้องโต้แย้งพิสูจน์ด้วยแนวคิด/ทฤษฎี/หรือผลการวิจัยใด ๆ เลย เพราะข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นได้พิสูจน์ให้เห็นกับสายตา เริ่มตั้งแต่กรณีการล้มละลายทางเศรษฐกิจของประเทศเม็กซิโก ซึ่งกรณี "วิกฤติต้มยำกุ้ง" ของประเทศไทยในช่วงปีพ.ศ.2540 ก็ได้ตอกย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า เส้นทางการพัฒนานั้นมิใช่เป็นเส้นตรง หากแต่เป็นกระแสขึ้นๆลงๆ อย่างไม่แน่นอน หรืออาจจะเป็นกรณีกระแสที่หยุดนิ่ง เช่น กรณี zero growth ของประเทศสิงคโปร์

(3) มิติด้านเดียวของการพัฒนา

สืบเนื่องมาจากการกำหนดคำนิยามของการพัฒนาที่ว่า การพัฒนาเป็นกระบวนการที่มีเป้าหมายเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจด้วยการใช้เทคโนโลยีที่ลงทุนสูง (capital-intensive technology) ทำให้การวางแผนการพัฒนาจะให้ความสนใจแก่มิติเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว โดยละเลยมิติอื่น ๆ ของสังคม (ดังเช่นที่แผนพัฒนาแผนแรกของไทยก็มีชื่อเพียงว่า "แผนพัฒนาเศรษฐกิจ" เท่านั้น) และนี่คือเหตุผลข้อหนึ่งที่ทำให้ประเทศไทยยังคงมีความล้าหลังทางการเมือง (จนกระทั่งมาเกิดการเปลี่ยนแปลงเมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2516 หลังจากใช้แผนพัฒนาไปแล้วหนึ่งทศวรรษ) และเกิดปัญหาสังคมต่าง ๆ ตามมาอย่างมาก (เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาอาชญากรรม ปัญหาโรคเอดส์)

และมิติเศรษฐกิจที่การพัฒนาสนใจนี้ก็เพียงมิติการเพิ่มพูนปริมาณเท่านั้น กล่าวคือสนใจแต่ตัวเลขอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและรายได้ประชาชาติ โดยไม่ได้ใส่ใจกับเรื่องความยุติธรรมในการกระจายรายได้ (ซึ่งเป็นสาเหตุหลักของอาชญากรรม) ไม่ได้มุ่งเน้นเรื่อง

ปัจจุบันนี้ (ตั้งแต่ทศวรรษ 2540) สังคมไทยได้ตระหนักแล้วว่าทัศนะแบบแบ่งแยกสอง ขั้วดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เนื่องจากสิ่งที่สังคมประเพณีมีอยู่นั้นก็มีทั้งส่วนที่เป็นบวกและเป็นลบ เช่นเดียวกับสังคมที่พัฒนาแล้วก็มีทั้งด้านบวกและด้านลบเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น การใช้ปุ๋ยเคมีนั้นมีผลระยะยาวทำให้ดินแข็ง และเพิ่มต้นทุนการผลิตให้สูงขึ้น ข้าวพันธุ์ใหม่นั้นแม้จะให้ผลผลิตสูงกว่าพันธุ์พื้นเมือง แต่ก็อ่อนแอต่อการต้านทานโรค เป็นต้น และเมื่อเกิดวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจในช่วงปี.ศ.2540 สังคมไทยก็ได้บทเรียนสอนใจว่า ภาคการเกษตรนั้นเป็น sector ที่เข้มแข็งและไว้วางใจได้ของประเทศ เนื่องจากได้รับผลกระทบจากวิกฤติน้อยกว่าภาคเศรษฐกิจอื่นๆ และยังเป็นภาคที่รองรับแรงงานที่ถูกขับออกจากภาคอื่น ๆ อีกด้วย

(5) สาเหตุแห่งความด้อยพัฒนานั้นอยู่ที่ไหน

สำหรับวิธีการวิเคราะห์ที่ว่าสาเหตุแห่งความด้อยหลังของประเทศด้อยพัฒนา/สังคมประเพณีนั้นอยู่ที่ไหนนั้น ทฤษฎีความทันสมัยจะวิเคราะห์ว่าสาเหตุที่นั้นเกิดมาจากปัจจัยภายใน (endogenous factors) เช่น การขาดเงินทุนในประเทศ ทักษะความสามารถของแรงงาน (บางครั้งก็กล่าวถึงความขยันขันแข็ง/ความเกียจคร้าน) เทคโนโลยีการผลิตที่ล้าหลัง ฯลฯ ดังนั้น ในการพัฒนาจึงจำเป็นต้องนำเอาปัจจัยภายนอก (เช่น เงินลงทุน เทคโนโลยี) เข้ามาช่วยสนับสนุนสังคมส่วนที่ก้าวหน้า (modern sector) และพยายามสร้างความทันสมัยให้แก่สังคมส่วนที่ยังล้าหลัง (modernized traditional sectors) จึงเป็นเรื่องปกติธรรมดาที่เราจะได้ยินบรรดาสื่อมวลชนต่าง ๆ เผยแพร่ข่าวสารเกี่ยวกับการสร้างบรรยากาศการลงทุนจากต่างประเทศด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การสร้างความสงบเรียบร้อยให้เกิดขึ้นในสังคม (อันหมายถึงความ การไม่นัดหยุดงาน ไม่เดินขบวนประท้วง ฯลฯ)

อย่างไรก็ตาม วิธีการวิเคราะห์ว่าสาเหตุแห่งความด้อยพัฒนานั้นเกิดมาจากปัจจัยภายในของสังคมก็ได้รับการท้าทายและต่อต้านจากกระบวนการทศวรรษที่ทฤษฎีการพึ่งพา (Dependency theory) ซึ่งนำเสนอว่า แนวคิดของกระบวนการทศวรรษที่ความทันสมัยนั้นมิใช่อะไรเลย นอกจากเป็นกลไกในการพัฒนาความสัมพันธ์ที่พึ่งพาระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วกับประเทศด้อยพัฒนาขึ้นมา ทั้งนี้เพื่ออุดหนุนเอาทรัพยากรและความมั่งคั่งจากประเทศด้อยพัฒนาไปเลี้ยงประเทศที่พัฒนาแล้วนั่นเอง ดังนั้นจึงเป็นไปได้เลยที่ประเทศด้อยพัฒนาจะมีความเจริญขึ้นมาได้ด้วยการพัฒนาตามกระแสหลัก ข้อเสนอสำคัญ ๆ ของกระบวนการทศวรรษที่การพัฒนาคือการพึ่งพา (Dependency Theory) จึงกล่าวว่า

1) การวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาจะต้องแยกดูความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้ว ที่เรียกว่า ประเทศศูนย์กลาง และประเทศด้อยพัฒนาที่เรียกว่าประเทศรอบนอก

(peripheral)

2) อุปสรรคที่กีดขวางการพัฒนาของบรรดาประเทศรอบนอกนั้น มิได้เกิดมาจาก**ปัจจัยภายใน**สังคมของประเทศที่ด้อยพัฒนาเอง หากแต่เกิดมาจาก**ปัจจัยภายนอก** อันได้แก่ความสัมพันธ์ที่พึ่งพาและเอาเปรียบของประเทศศูนย์กลาง

3) เนื่องจากมีการดูดซับความมั่งคั่งจากประเทศรอบนอก ไปหล่อเลี้ยงประเทศศูนย์กลาง ดังนั้น ความเจริญก้าวหน้าของประเทศที่พัฒนาแล้วจึงเกิดมาจากความด้อยพัฒนาของประเทศรอบนอกนั่นเอง

4) หากประเทศรอบนอกต้องการที่จะพัฒนาตนเองอย่างแท้จริง ก็จำเป็นต้อง**ตัดขาดตัวเอง**ออกจากประเทศศูนย์กลาง (Dissociation) ออกจากเศรษฐกิจระบบตลาดโลกและต้องมีนโยบายการพึ่งตนเอง (Self-reliance) แทนการพึ่งพา

ข้อเสนอของทฤษฎีการพึ่งพานั้น ดูเหมือนจะได้รับฟังมากยิ่งขึ้นเมื่อประเทศไทยต้องพบกับวิกฤตการณ์ IMF ที่เศรษฐกิจของประเทศไทยต้องล้มละลายเนื่องจากรายได้ที่หามาได้ของประเทศต้องถูกนำไปใช้หนี้และดอกเบี้ยขององค์กรกองทุนระหว่างประเทศ (ที่มีประเทศพัฒนาแล้วเป็นเจ้าของ) ดังนั้น แนวทางการพัฒนาสังคมไทยจึงเริ่มที่จะหันมาพิจารณาทรัพยากรทุกอย่างจากภายในประเทศ และพยายามใช้นโยบายการพึ่งตนเองให้มากขึ้น รวมทั้งพยายามแยกตัวเป็นอิสระจากปัจจัยภายนอก (เช่น ความพยายามที่จะใช้หนี้ต่อ IMF ของรัฐบาลทักษิณในปี พ.ศ.2546)

(6) ข้อคำถามต่อทฤษฎีการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลัก

สำหรับแบบจำลองของการสื่อสารที่ถูกนำมาใช้ในเรื่องการพัฒนานั้น เป็นการสื่อสารที่ใช้แบบจำลองเชิงการถ่ายทอด (Transmission model) แบบจำลองนี้จะมีทิศทางของการสื่อสารแบบทางเดียว มีเป้าหมายเพื่อการโน้มน้าวเป็นหลัก และมีความเชื่อเบื้องต้นต่อผู้รับสารว่าเป็นผู้รับสารที่เฉื่อยชา (passive audience)

บอร์เดอเนฟ (Bordenave, 1977) ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับเป้าหมายและความเชื่อเบื้องต้นของกระบวนการทัศนกระแสหลักของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ได้กล่าวมาข้างต้นว่า แนวคิดนี้มีความเชื่อว่า การกระทำและพฤติกรรมที่ประชาชนผู้รับสารกำลังทำอยู่นั้นเป็นพฤติกรรมที่ผิดและด้อยพัฒนา ดังนั้น ผู้ส่งสารจึงต้องมีเป้าหมายที่จะใช้การสื่อสารเพื่อโน้มน้าวชักชวน (Persuasive communication) ผู้รับสารให้เปลี่ยนพฤติกรรมและเชื่อว่าด้วยวิธีการจัดหาข่าวสารที่มีปริมาณมากพอและมีประสิทธิภาพ จะสามารถเปลี่ยนแปลงการกระทำและพฤติกรรมของผู้รับสารได้อย่างแน่นอน เพราะการโน้มน้าวชักชวนด้วยสื่อสมัยใหม่นั้นสามารถจะเอาชนะบรรดาความเชื่อ

แบบเก่าๆ ธรรมเนียมประเพณีที่เคยปฏิบัติกันมาอย่างยาวนาน รวมทั้งอิทธิพลของสื่อบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นได้ ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดในกรณีของไทยก็เช่น บรรดาพฤติกรรมทางด้านสาธารณสุข เช่น ข้อห้ามมิให้ผู้หญิงหลังคลอดรับประทานอาหารอื่น ๆ นอกจากข้าวกับเกลือ เป็นต้น

บอร์เดอเนฟให้ข้อสรุปว่าเป้าหมายและวิธีการสื่อสารแบบที่เป็นทางเดียว (One-way communication) นั้น ได้พิสูจน์ประสิทธิภาพของตัวเองแล้วว่า ในกรณีส่วนใหญ่จะประสบความสำเร็จ เนื้อหาข่าวสารแบบใหม่ ๆ ไม่สามารถเอาชนะความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติของชาวบ้านที่เคยมีมาอย่างยาวนาน โดยเขาได้วิเคราะห์สาเหตุของความล้มเหลวเอาไว้ว่า เนื่องจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักนั้นมิได้เปิดโอกาสให้บุคคลได้ตั้งคำถาม ได้แสดงความสงสัยข้อข้องใจของตน ดังนั้น เมื่อมีเนื้อหาข่าวสารสองระบบที่ขัดแย้งกันและจำเป็นต้องตัดสินใจเลือกเพียงอย่างเดียว ประชาชนจึงมักเลือกอยู่กับความคิดเก่าที่คุ้นเคยมาช้านานมากกว่าจะเฝ้าเข้าหาแนวคิดใหม่ที่แปลกหน้า (ที่แม้จะได้รับการโฆษณาโน้มน้าวอย่างหนักก็ตาม)

ข้อวิจารณ์อีกประการหนึ่งก็คือ แนวคิดการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักนั้นมักมีแนวโน้มร่วมกับแนวคิดการพัฒนาระบบหลัก กล่าวคือ สนใจแต่มิติในเชิงปริมาณของการสื่อสารเท่านั้น เช่น จะสนใจแต่ปริมาณของการเปิดรับสาร หากแต่มองข้ามความสำคัญของมิติเชิงคุณภาพของการเปิดรับนั้น เช่น ไม่ได้ดูคุณลักษณะของเนื้อหาที่ชาวบ้านเปิดรับชม เพราะฉะนั้นถึงแม้ประชาชนจะเปิดดูโทรทัศน์อย่างมาก แต่ทว่าเนื้อหาในโทรทัศน์นั้นแทบจะไม่มีข่าวสารเกี่ยวกับการพัฒนาเลย เช่นนี้แล้ว การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของประชาชนจะบรรลุผลได้อย่างไร ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับคุณลักษณะของเนื้อหา บริบทของการเปิดรับข่าวสารเหล่านี้ได้กลายมาเป็นข้อคิดสำหรับนักวิชาการด้านคอนนิเทศาสตร์พัฒนาการในยุคหลังที่จะสร้างกระบวนการทัศน์ใหม่ โดยให้ความสนใจกับการออกแบบเนื้อหาข่าวสาร (Design of media messages) โดยที่ ต้องมีการประเมินความต้องการของผู้รับสารอย่างเป็นระบบ และควรที่จะให้ผู้รับสารเข้ามามีส่วนร่วมในการออกแบบเนื้อหาข่าวสาร ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

จากข้อวิจารณ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารที่กล่าวมา บอร์เดอเนฟเสนอว่า จำเป็นต้องมีการปฏิรูประบบการสื่อสารของชุมชนเสียใหม่ โดยเขาตั้งข้อสังเกตว่า เพราะเหตุใดการสื่อสารระหว่างบุคคล (interpersonal communication) จึงทำงานอย่างได้ผลมากกว่าการสื่อสารมวลชน ดังนั้น หากผู้ดำเนินงานพัฒนาต้องการใช้การสื่อสารเป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและการกระทำของประชาชนอย่างแท้จริงแล้ว ก็ต้องเรียนรู้และนำเอาหลักการบางอย่างจากระบบการสื่อสารระหว่างบุคคลมาใช้ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยเริ่มแรกต้องเริ่มจากการปรับเปลี่ยนเป้าหมายของการสื่อสารที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ฝ่ายของผู้รับแต่เพียงฝ่าย

เดียวตามแบบจำลองการสื่อสารเชิงการถ่ายทอดมาเป็นเป้าหมายที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงจากทั้งสองฝ่าย ทั้งด้านผู้ส่งสารและผู้รับสารจะต้องปรับเปลี่ยนเข้าหากันตามแบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรม (ที่เชื่อว่าเป้าหมายของการสื่อสารคือการสร้างความเข้าใจร่วมกัน) ในกระบวนการสื่อสารต้องมีการสร้างกลไกที่เอื้ออำนวยให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็นอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา นี่จะเป็นหลักการพื้นฐานสำหรับการสร้างกระบวนการทัศน์ใหม่เรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (Participatory communication) ต่อไป

เรื่องที่ 15.2.2 ปัญหาระดับการวางกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนา

ในเรื่องของการวางกลยุทธ์การสื่อสารนั้นจะเป็นขั้นตอนที่สอดคล้องมาจากแนวคิด/ทฤษฎีและกระบวนการที่คนทีกล่าวมาข้างต้น เนื่องจากการวางกลยุทธ์นั้นเป็นรอยต่อระหว่างการแปลแนวคิดลงมาเป็นแนวทางการปฏิบัติ ดังนั้น จึงอาจกล่าวเกริ่นอย่างคร่าว ๆ ได้ว่า เมื่อปัญหาของกระบวนการที่คนทีความทันสมัยของการพัฒนาเป็นแนวคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคม ประเพณีที่เป็นอยู่ไปเป็นสังคมทันสมัย เมื่อแบบจำลองการสื่อสารเป็นแบบเชิงการถ่ายทอด ที่เป็นการสื่อสารทางเดียวจากบนลงล่าง มีเป้าหมายเพื่อการโน้มน้าวชักจูง ดังนั้น กลยุทธ์ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่จะมีลักษณะดังที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ และปัญหาที่เกิดขึ้นก็จะเนื่องมาจากลักษณะของกลยุทธ์ที่ใช้นั้นเอง

(1) กลยุทธ์แบบเข้าแทนที่ (Substitution strategy)

ในขณะที่กระบวนการพัฒนาเป็นการนำเอาความทันสมัยแบบเมืองมาแทนที่ความล้าหลังแบบชนบท อาจกล่าวได้ว่า ในกระบวนการสื่อสารเพื่อพัฒนาก็มีการนำเอาสื่อมวลชนซึ่งเป็นสื่อของสังคมสมัยใหม่เข้ามาแทนที่ระบบการสื่อสารแบบดั้งเดิมที่มีอยู่ อันเป็นการใช้กลยุทธ์แบบเข้าแทนที่ที่สอดคล้องกัน แม้ว่าในเรื่องของการสื่อสารนั้น การใช้กลยุทธ์การแทนที่นั้นอาจจะไม่ได้ระบุเอาไว้เป็นแผนอย่างเปิดเผย แต่ทว่าในการให้การส่งเสริมและใช้แต่สื่อมวลชนเพื่อพัฒนานั้นเอง ก็เท่ากับเป็นการเสริมความเข้มแข็งให้แก่สื่อสมัยใหม่ และทำลายระบบการสื่อสารเดิมที่มีอยู่ไปโดยปริยาย

ดังนั้น ในงานวิจัยที่ศึกษาการเสื่อมสลายของสื่อพื้นบ้านทุกชนิด จึงมีปัจจัยหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องอยู่เสมอ คือการเข้ามาแทนที่ของสื่อมวลชนสมัยใหม่ เช่น จิตตนา หนูณะ (2533) วิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้รุ่งเรือง (มีลักษณะคล้ายรางวัล) อันเป็นสื่อการแสดงพื้นเมืองของภาคใต้ค่อยๆ สูญหายไปจากความนิยมของชาวบ้าน ซึ่งมีอยู่หลายปัจจัยและปัจจัยหนึ่งก็คือ การเข้ามาของสื่อมวลชนสมัยใหม่ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ที่เข้ามาช่วงชิงเวลาที่ใช้ในการพักผ่อน รวมทั้งมหรสพความบันเทิงอย่างใหม่ ๆ อีกมากมายที่พ่วงติดมากับสื่อมวลชน เช่น การแสดงคอนเสิร์ต การเต้นดิสโกเธค เป็นต้น

การใช้กลยุทธ์แบบเอาสื่อมวลชนสมัยใหม่มาแทนที่ระบบการสื่อสารตามแบบประเพณี เช่น สื่อบุคคลแบบประเพณี (เช่นผู้นำดั้งเดิมของชุมชน พระสงฆ์) สื่อพื้นบ้าน สื่อเฉพาะกิจตามแบบประเพณี (เช่น งานประเพณีต่าง ๆ การรวมกลุ่มตามแบบประเพณี) สร้างปัญหาให้ทั้งตัวผลของการพัฒนา และสร้างปัญหาให้กับระบบการสื่อสารแบบประเพณี

ปัญหาที่เกิดต่อผลของการพัฒนาก็เช่นในงานวิจัยที่กาญจนา แก้วเทพ (2543) ได้ทำการสำรวจและประมวลองค์ความรู้เปรียบเทียบประสิทธิภาพและคุณูปการของสื่อ 4 ประเภทที่มีต่อการพัฒนา คือ สื่อมวลชน สื่อพื้นบ้าน สื่อเฉพาะกิจ และสื่อบุคคล ผลการสำรวจสามารถให้ข้อสรุปคร่าว ๆ ได้ว่า "ยิ่งสื่อมีขนาดเล็ก ก็ยิ่งมีคุณูปการต่อการพัฒนามากกว่าสื่อที่มีขนาดใหญ่" ซึ่งหมายความว่า คุณประโยชน์ของสื่อต่อการพัฒนาจะเรียงลำดับจากมากไปหาน้อยดังนี้คือ สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ สื่อพื้นบ้าน รั้งท้ายด้วยสื่อมวลชน

เหตุผลที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์นี้มีได้มาจากปัจจัยเรื่อง "คุณวิเศษของตัวสื่อ" หากแต่เป็นเพราะปัจจัยแวดล้อมอย่างอื่น ๆ รอบตัวสื่อ เช่น เป้าหมายและนโยบายในการใช้สื่อ ธรรมชาติด้านเศรษฐกิจการเมืองของสื่อ อันส่งผลมาถึงเรื่องการบริหารจัดการสื่อมากกว่า เช่น ข้อเท็จจริงที่ว่า สื่อมวลชนนั้นมักถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือถ่ายทอดข่าวสารจากผู้ปกครองประเทศไปสู่ประชาชนแบบรถเดินทางเดียว สื่อมวลชนมีพื้นที่/เวลาจำกัด ดังนั้น การทำหน้าที่ทางการให้คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องที่ซับซ้อนยากต่อการศึกษาทำความเข้าใจจึงมักทำไม่ได้เต็มที่ (เพราะหมดเวลาและ "ต้องติดตามตอนต่อไป") หรือการเข้าไปใช้สื่อที่ดำเนินการอยู่ในระบบทุนนิยมเสรีก็ต้องเป็นเรื่อง "ผลประโยชน์มาก่อนและอย่างมาก" (จึงเป็นความจริงที่น่าเจ็บปวดว่า แนวคิดเรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนานั้น มีต้นกำเนิดมาจากประเทศทุนนิยม แต่กลับไม่ค่อยใช้การได้ดีเลยในประเทศแบบนี้ การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาสังคมกลับไปเบียดเบียนเติบโตได้ผลจริงจังในประเทศสังคมนิยมมากกว่า) และลักษณะการรวมศูนย์สื่ออยู่ที่ส่วนกลางทำให้มีพื้นที่/เนื้อหาสำหรับกรุงเทพมากกว่าเรื่องราวในท้องถิ่น เป็นต้น

ดังนั้น การวางแผนกลยุทธ์การใช้สื่อมวลชนเป็นตัวหลักในการพัฒนาจึงเป็นการวางแผนกลยุทธ์ที่ไม่สอดคล้องกับข้อเท็จจริงเกี่ยวกับตัวสื่อ และผู้วางแผนกลยุทธ์ไม่สามารถควบคุมให้การดำเนินการเป็นไปตามแผนที่วางเอาไว้ได้

นอกเหนือจากปัญหาของการเลือกวางกลยุทธ์ที่ผิดพลาดผิดตัว ซึ่งก่อปัญหาทำให้การพัฒนาไม่บรรลุเป้าหมายแล้ว กลยุทธ์การแทนที่ก็ยังสร้างความเสียหายให้กับตัวสื่อที่อยู่นอกสายตาการพัฒนาอีกด้วย ตัวอย่างเช่น ในกรณีของสื่อพื้นบ้านที่เคยเป็นสื่อที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาเป็นยาวนาน อยู่มาก่อนหน้าที่จะมีสื่อพื้นบ้าน และได้ทำหน้าที่ต่าง ๆ มากมายแก่สังคมไทย (เช่นเดียวกับหน้าที่ทุกอย่างที่สื่อมวลชนกำลังกระทำอยู่) เช่น การให้ข่าวสารความรู้ การให้ความบันเทิง การอบรมบ่มเพาะ การส่งเสริมสุขภาพ การปกครอง การรักษาความสามัคคีที่ปรองดองกัน ฯลฯ แต่เมื่อเกิดสื่อมวลชนที่เข้ามาแทนที่สื่อพื้นบ้านก็ได้สร้างความเสียหายแก่สื่อพื้นบ้านในหลายรูปแบบ เช่น

- กลุ่มผู้รับสารโดยเฉพาะกลุ่มหนุ่มสาวและเยาวชนเริ่มหันไปใช้สื่อมวลชนและทอดทิ้ง

สื่อพื้นบ้าน สื่อพื้นบ้านจึงค่อย ๆ เปลี่ยนสถานภาพจากการเป็น "สื่อของคนทุกกลุ่มในชุมชน" มาเป็น "สื่อของคนแก่/ผู้อาวุโส"

- เมื่อกลุ่มผู้รับสารลดน้อยถอยลง สื่อพื้นบ้านที่ขาดผู้รับสารก็มีอันต้องล้มหายตายจากไป

- เมื่อสื่อพื้นบ้านเริ่มหมดความนิยม ก็เริ่มส่งผลกระทบต่อการศึกษาศิลปหรือผู้ส่งสาร เนื่องจากไม่สามารถจะยึดเอาการแสดงสื่อพื้นบ้านไว้เป็นอาชีพได้ เมื่อขาดการศึกษาศิลปผู้ส่งสาร/ศิลปิน กระบวนการสูญสลายของสื่อพื้นบ้านก็ยิ่งมีเพิ่มมากขึ้นและรวดเร็วยิ่งขึ้น

- จากหน้าที่อันหลากหลายของสื่อพื้นบ้านที่กล่าวมาข้างต้น เมื่อความนิยมในสื่อพื้นบ้านลดลง เหลี่ยมมุมของหน้าที่ต่าง ๆ ก็หดหายไปด้วย สื่อพื้นบ้านจำนวนมากที่หลงเหลืออยู่ มักจะถูกรับรู้แต่ว่าเป็นสื่อที่มีหน้าที่ให้ความบันเทิงเท่านั้น

- และมีหน้าที่บางประการของสื่อพื้นบ้านที่เมื่อสูญหายไปแล้ว จะสร้างปัญหาสืบเนื่องมาให้ชุมชน เช่น หน้าที่การเป็นช่องทางระบายเรื่องราวทางเพศแบบสร้างสรรค์ (catharsis) หน้าที่การสอนให้รู้จักมีความคิดวิพากษ์วิจารณ์ได้ตรงต่อ หน้าที่การเชื่อมประสานความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคน เป็นต้น

- ในบางกรณี สื่อพื้นบ้านบางชนิดได้พยายามปรับเปลี่ยนตัวเอง โดยเข้ามาเชื่อมโยงเกาะเกี่ยวกับสื่อมวลชน แต่ทว่าในการปรับเปลี่ยนนั้น อาจจะทำให้สูญเสียอัตลักษณ์ของตัวสื่อพื้นบ้านเอง เช่น หมอลำซึ่งที่มีแต่ "การเต้นรำซึ่ง" แต่ไม่มี "การร้องกลอนลำ" เป็นต้น

ในส่วนที่เกี่ยวกับ**สื่อบุคคล**ซึ่งเป็นสื่อตัวเล็ก ๆ แต่มีคุณูปการอย่างมากต่อการพัฒนา นั้น การไม่ผนวกเอาสื่อบุคคลเข้ามาไว้ในแผนการพัฒนาสังคม ก่อปัญหาให้กับตัวบุคคลเองทั้งในด้าน**ปริมาณและคุณภาพ** ในด้าน**ปริมาณ** งานวิจัยหลายชิ้นให้ข้อสรุปคล้าย ๆ กันดังนี้ เช่น ในกรณีของกรมชลประทาน พจน์ หาญพล (2534) พบว่า ในขณะที่เกษตรกรส่วนใหญ่ให้ความสำคัญเชื่อถือกับความรู้ในการจัดการชลประทานจากพนักงานส่งน้ำของกรมชลประทาน แต่กลับปรากฏว่า ปัจจุบัน กรมชลฯยังมีปัญหาเรื่องการขาดแคลนบุคลากรตำแหน่งนี้ ทำให้พนักงานส่งน้ำต้องทำหน้าที่ดูแลพื้นที่ส่งน้ำมากกว่าที่จะดูแลได้อย่างทั่วถึง สมศักดิ์ พงษ์หาญยุทธ (2536) ก็รายงานเช่นเดียวกันว่า เกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพด จ.พิษณุโลก แทบจะไม่มีโอกาสได้พบปะกับเกษตรตำบลหรือเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรเลย โดยจะมีโอกาสได้พบเจอก็ต่อเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น เนื่องจากจำนวนเจ้าหน้าที่มีน้อย

ส่วนในแง่**คุณภาพ**นั้น สื่อบุคคลก็ดูเหมือนจะเผชิญชะตากรรมเดียวกับสื่อพื้นบ้านคือ มีแต่แนวทางเก็บเกี่ยวเอามาใช้ แต่มิได้มีแนวทางการพัฒนาหรือการสร้างสรรค์สื่อบุคคลที่มี

คุณภาพขึ้นมาใหม่ ในกรณีศึกษาสื่อบุคคลที่เป็นพระสงฆ์ที่มีบทบาทในงานพัฒนาต่าง ๆ อยู่หลายชิ้น (กรณีการ: 2535, พุทธทรัพย์: 2532, ลาวัณย์: 2533, พรรณนิภา: 2540) ซึ่งสะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงที่ว่าในชุมชนชนบทนั้น สถาบันศาสนาและบุคคลในสถาบันนี้ยังคงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชุมชน และเมื่อพิจารณาบทบาทของพระสงฆ์แล้วก็จะพบว่ามีความขอบเขตกว้างขวางนับตั้งแต่เรื่องการพัฒนาสภาพความเป็นอยู่ควบคู่ไปกับจิตใจ เช่น หลวงพ่อanan สุทธิโล ที่ดำเนินโครงการสหบาลข้าว จ.สุรินทร์ พระภิกษุที่ทำงานด้านการอนุรักษ์ธรรมชาติที่สอดคล้องกับคำสอนของพุทธศาสนา ไปจนกระทั่งถึงการแก้ไขปัญหาใหม่ ๆ ของสังคม เช่น โรคเอดส์ แต่ทว่างานศึกษาสื่อบุคคลเหล่านี้ก็เป็นเพียงการเก็บเกี่ยวเอาสื่อบุคคลเหล่านี้ที่เกิดขึ้นตามกระบวนการที่เป็นธรรมชาติ หากแต่ไม่ได้มีแนวทางพัฒนาหรือสร้างสรรค์สื่อบุคคลเหล่านี้แต่อย่างใด (โดยทั่วไปแล้วสังคมไทยมักจะทำเพียงให้การยอมรับและยกย่อง เช่น มอบโล่ห์ ให้วุฒิบัตร แต่ไม่ได้นำมาเป็นกรณีศึกษาเพื่อสร้างสื่อบุคคลแบบนี้ขึ้นมาใหม่)

และในขณะที่สื่อบุคคลเช่นพระสงฆ์เป็นบุคคลที่มีคุณูปการอย่างมากต่องานพัฒนา แต่สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่ได้รับการทำนุบำรุงจากภาครัฐน้อยมาก โดยเฉพาะการอุดหนุนในแง่การพัฒนาบุคลากรและการให้การศึกษอบรม บุคลากรในสถาบันนี้ถูกปล่อยให้แสวงหาประสบการณ์ และบทเรียนในการทำงานพัฒนา (ด้วยจิตใจที่เป็นกุศลและจิตเมตตา) ไปตามยถากรรม ปรากฏการณ์นี้น่าจะเนื่องจากความเชื่อของกระบวนการที่ศรัทธาความทันสมัยจะพิจารณาว่าสถาบันศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของความล้มเหลวของระบบสังคม และยังคงอาจเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาที่เน้นหนักด้านวัตถุ ในขณะที่คำสอนของศาสนาจะสอนให้เลิกยึดติดกับวัตถุ

และเนื่องจากความไม่สนใจในระบบการสื่อสารที่ได้เคยทำหรือแม้แต่กำลังทำหน้าที่อย่างสำคัญในสภาพความเป็นจริงของสังคม ทำให้กลยุทธ์การเลือกสื่อมาใช้นั้นจะมีลักษณะผิดฝาผิดตัวหรือมองข้ามสื่อที่สำคัญไป ตัวอย่างเช่น มีความพยายามที่จะใช้สื่อมวลชนสมัยใหม่สร้างความทันสมัยทางการเมืองให้แก่ประชาชนในชนบท ทั้ง ๆ ที่มีการรับรู้กันโดยทั่วไปว่า สื่อบุคคลที่มีความสำคัญในเรื่องการเมืองในชนบทอย่างมากก็คือ "หัวคะแนน" ที่อาจจะจะเป็นบุคคลที่มีสถานภาพเช่นใดก็ได้ แต่ทว่ายังไม่มียานศึกษาวิจัย "บรรดาหัวคะแนน" ที่ทำหน้าที่เป็นผู้นำทางความคิด ทักษะคิด และการปฏิบัติทางการเมืองเลย

(2) กลยุทธ์ที่เน้นสื่อเดียว แทนการผสมสื่อ (Mixed media)

แม้ว่าตามหลักการทฤษฎีในระยะแรก ๆ สื่อมวลชนจะเป็นดาราเนื้อหอมที่ถูกคาดหวังว่าจะเป็นสื่อที่โดดเด่นในวงการพัฒนา แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า ดาราเนื้อหอมที่ใคร ๆ ก็รุมตอมมาใช้งานนั้นจำเป็นต้องถูกทดสอบความสามารถเช่นกัน เนื่องจากยังเป็น "ดาราน้ำใหม่" ของวงการ และอาจจะเนื่องมาจากข้อจำกัดของน้องใหม่มาแรงคนนี้ที่สามารถมองเห็นอย่างชัดเจนได้ใน

หลายประการ เช่น การมีพื้นที่/เวลาอันจำกัด มีลักษณะเป็นธุรกิจเกี่ยวข้องกับเรื่องเงินๆทองๆอยู่ มาก ทำให้ติดขัดในการนำมาใช้เพื่อสาธารณประโยชน์เช่นงานพัฒนา กลยุทธ์ที่มุ่งเน้นเฉพาะการใช้สื่อมวลชนเพียงอย่างเดียวจึงเป็นไปได้ไม่ได้ในทางปฏิบัติ

ดังนั้น ในความเป็นจริง กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่มุ่งเน้นเฉพาะเจาะจงลงไปที สื่อประเภทเดียว หรือเจาะจงใช้แต่สื่อมวลชนอย่างเดียวเท่านั้นจึงเริ่มถูกแทนที่ด้วย**กลยุทธ์การผสมสื่อ** ดังจะเห็นพยานหลักฐานจากงานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในช่วง 2 ทศวรรษแรก ประมาณหนึ่งในสามของงานวิจัยมักจะมุ่งศึกษาการใช้สื่อหลาย ๆ ประเภทรวมๆกันไปมากกว่าจะเจาะจงสื่อประเภทใดประเภทหนึ่งเป็นการเฉพาะ ทั้งนี้ อาจจะมีเหตุผลอยู่เบื้องหลังหลายประการ เช่น อาจจะเป็นเนื่องจากสภาพองค์ความรู้ในเรื่องประเภทของการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาของสังคมไทยยังมีไม่มากพอ ดังนั้น ในภาคปฏิบัติการของการใช้งานจริง ผู้ใช้สื่อจึงยึดหลักการว่า "มากเข้าไว้ปลอดภัยกว่า"

หรือมิฉะนั้น ก็อาจเป็นไปได้ว่า ในความเป็นจริง เนื่องจากสื่อแต่ละประเภทต่างมีทั้งข้อเด่นและข้อด้อย เช่น สื่อมวลชนอาจจะมีบทบาทน้อยในเรื่องการพัฒนากิจกรรม สื่อบุคคลจากภายนอกเช่นเกษตรกรอำเภอ นั้นมีความรู้มากแต่ก็เข้าถึงได้น้อย (accessibility) ส่วนสื่อบุคคลท้องถิ่นเป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้มากที่สุด เข้าถึงได้ง่ายที่สุด แต่มีปัญหาเรื่องขอบเขตของความรู้ เช่น เวลาเมื่อเปลี่ยนสีน้ำตาละครบาดในนาข้าว ผู้นำชุมชนมักจะให้คำแนะนำไม่ได้เพราะฐานความรู้เดิมไม่เพียงพอ ดังนั้น ผู้ใช้สื่อจึงต้องนำเอาสื่อหลายชนิดมาใช้ร่วมกันเพื่อขจัดข้อด้อยของสื่อแต่ละชนิด จึงกลายเป็น "กลยุทธ์การประสานสื่อ"

นอกจากนั้นข้อเท็จจริงประการหนึ่งที่ไม่ควรลืมเลือนไปก็คือ ในชีวิตประจำวันของชาวบ้านนั้น มิได้เกาะติดอยู่กับสื่อเพียงประเภทใดประเภทหนึ่ง (แม้ว่าส่วนใหญ่ นักวิจัยมักจะคิดว่าชาวบ้านจะใช้สื่อแค่ตัวที่เรากำลังวิจัยอยู่เท่านั้น) หากแต่ชาวบ้านจะเลือกใช้สื่อหลายประเภท และสื่อเหล่านั้นต่างก็ประชันขันแข่งกัน (competing source) ในการมีอิทธิพลต่อชาวบ้าน ดังนั้น ในขณะที่นาน ๆ ครั้งเกษตรกรตำบลจะได้พบหน้ากับเกษตรกร แต่เจ้าของร้านค้าหรือสมาชิกสภา กาแฟจะพบปะกันอย่างสม่ำเสมอ แต่ทว่าสื่อบุคคลเหล่านี้มักจะเป็นม้านอกสายตาของกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนา

และเนื่องจากยังไม่ได้มีการใช้กลยุทธ์การประสานสื่อเพื่อการพัฒนาอย่างจริงจังจึงทำให้เกิดปัญหาเรื่องการขาดองค์ความรู้ในเรื่องการประสานสื่อ ทั้งนี้ เพราะการประสานสื่อ นั้นประกอบด้วยทั้ง**มิติปริมาณและคุณภาพ** ในแง่**มิติเชิงปริมาณ**คือการคัดเลือกว่าจะเอาสื่อกี่ประเภทมาผสม จะเอาประเภทใดบ้าง และ**มิติเชิงคุณภาพ**ก็คือ จะต้องผสมอย่างไร จะใช้อะไร เป็นสื่อ นำสื่อ ย้ำสื่อตาม ปัญหาการเกิดองค์ความรู้เรื่องการประสานสื่อทำให้มีการวิจัยที่ค้นพบว่า

ในเรื่องโภชนาการศึกษาที่จะใช้สื่อประเภทเดียวหรือใช้สื่อผสม 3 ประเภทคือ สื่อบุคคล สื่อมวลชน และสื่อเฉพาะกิจ การใช้สื่อทั้งแบบเดี่ยวและแบบผสมล้วนให้ผลไม่แตกต่างกัน ซึ่งน่าจะเกิดมาจากปัญหาของ "วิธีการผสมสื่อ" ที่ไม่มีประสิทธิภาพ

ดังนั้น นอกเหนือจากมิติเชิงปริมาณของการผสมสื่อแล้ว มิติใน**เชิงคุณภาพ** ซึ่งดูจะมีความสำคัญมากเพราะการประสานสื่อนั้นต้องทำอย่างมีกลยุทธ์ มิใช่การจับสื่อหลาย ๆ ชนิดมารวมกันเท่านั้น หากแต่จำเป็นต้องวางแผนว่า จะใช้สื่อประเภทใด ในขั้นตอนไหน ยาวนานเพียงใด ฯลฯ เป็นที่น่าสังเกตว่า ฐานความรู้เรื่องการประสานสื่อที่ใช้ในการพัฒนานั้น ยังไม่ค่อยมีประสิทธิภาพมากนักโดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับภาคธุรกิจซึ่งก้าวไปไกลกว่าหลายช่วงตัว

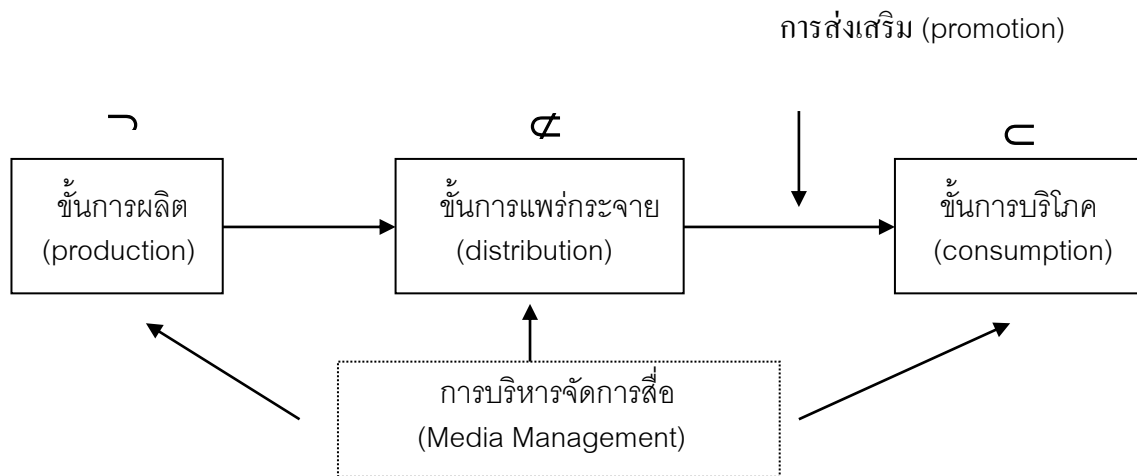
(3) กลยุทธ์การใช้สื่อด้วยความเข้าใจที่คับแคบ

แม้ว่าในแบบจำลองกระบวนการสื่อสารจะเขียนสูตรเอาไว้ว่า S-M-C-R เท่านั้น หากทว่าในโลกแห่งความเป็นจริง "ตัวสื่อ" (media/channel) นั้นก็มีไ้เป็นเพียง "ตัวสื่อ" เช่น หนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ เท่านั้น หากทว่า ในตัวสื่อนี้ยังมีมิติเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม สังคม และอื่น ๆ พ่วงติดมากอีกมากมาย ดังเช่นที่กล่าวไปบ้างแล้วว่า เพราะเหตุใด กลยุทธ์การใช้สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาในสังคมไทยจึงไม่ค่อยได้ผล ซึ่งมีสาเหตุผลมาจาก "ตัวสื่อ" หากแต่เป็นสาเหตุเนื่องมาจากลักษณะทางธุรกิจของสื่อต่างหาก เพราะฉะนั้นกลยุทธ์การใช้สื่อที่มองหยุดแต่เพียง "ตัวสื่อ" และไม่ได้มองให้ไกลไปกว่า "ตัวสื่อ" จึงเป็นกลยุทธ์ที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง

และนอก "ตัวสื่อ" จะมีมิติที่กว้างไกลกว่าตัวสื่อแล้ว ในแง่ของผู้รับสารก็เช่นเดียวกัน ในฝ่ายผู้รับสารเองก็มีมิติด้านเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และประสบการณ์ในการใช้สื่อของชุมชนเช่นกัน ดังนั้น การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในหลายครั้ง เหตุผลที่ผู้รับสารไม่ปฏิบัติตามข่าวสารที่ส่งไปตามคำแนะนำของสื่อ นั้น ก็มีสาเหตุผลด้านการสื่อสาร แต่เป็นอุปสรรคด้านเศรษฐกิจของผู้รับสารบ้าง อุปสรรคในการแสวงหาอุปกรณ์ ความเคยชินในการปฏิบัติแบบเดิม ๆ ความรู้ความเข้าใจในนวัตกรรม เป็นต้น

(4) กลยุทธ์ที่ยังขาดหายไป

ในขณะที่กลยุทธ์ด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ผ่านมา นั้น มักจะสนใจกลยุทธ์ในการเลือกใช้สื่อประเภทต่าง ๆ และสนใจใน**ขั้นตอนของการผลิตสื่อ** (media production) ดังปรากฏหลักฐานว่า ในงานวิจัยเกือบจะทุกชิ้นจะสนใจแต่คำถามที่ว่า กลุ่ม/หน่วยงาน/องค์กร ต่าง ๆ จะมีกระบวนการผลิตสื่ออย่างไร แต่หากเราใช้แบบจำลองด้านเศรษฐกิจมาประยุกต์ใช้กับเรื่องการสื่อสาร เราจะพบว่า ขั้นตอนของการสื่อสารนั้นจะมีอยู่ 3 ขั้นตอน (หรือ 4 ขั้นตอน) ดังในภาพ

ภาพที่ 1 : แบบจำลองเชิงเศรษฐศาสตร์ของขั้นตอนการสื่อสาร

กลยุทธ์การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาจะสนใจแต่ขั้นตอนแรกคือขั้นการผลิต และยังขาดกลยุทธ์ในขั้นตอนการแพร่กระจาย และขั้นตอนของการบริโภคหรืออาจกล่าวได้ว่า ยังขาดกลยุทธ์เรื่องการบริหารจัดการสื่อ เช่น ขาดการจัดตั้งศูนย์รวบรวมสื่อเทปเสียงที่ใช้ในหอกระจายข่าว ศูนย์รวบรวมบรรดารายการสารคดีเพื่อการพัฒนาที่ดีๆ ที่เผยแพร่ทางโทรทัศน์ เป็นต้น การบริหารจัดการเรื่องสื่อยังคงกระจัดกระจาย เป็นไปตามธรรมชาติหรือตามยถากรรม

อีกกลยุทธ์หนึ่งที่ขาดหายไปจากการสื่อสารเพื่อพัฒนาก็คือ **กลยุทธ์ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาสาร** ซึ่งก็เนื่องมาจากกระบวนการทัศนด้านการสื่อสารที่มีความเชื่อมั่นในพลังอำนาจของ "ตัวสื่อ" (powerful media) จนมองข้ามความสำคัญของ "เนื้อหาสาร" อย่างไรก็ตาม ผลงานวิจัยที่ผ่านมาก็ได้ให้บทสรุปแล้ว ลำพัง "ตัวสื่อ" เท่านั้นก็ยังไม่เพียงพอและเรื่อง "เนื้อหาสาร" นั้น ก็เป็นอีกครึ่งหนึ่งที่สำคัญไม่น้อยไปกว่า "ตัวสื่อ" และหากข่าวสารนั้นมีความสำคัญต่อผู้รับสารอย่างแท้จริงแล้ว บางทีกลยุทธ์ในการใช้สื่ออาจจะกลายเป็นสิ่งฟุ่มเฟือยไปก็ได้ (ตัวอย่างเช่น การไปหวยเต็ดนั้นไม่ต้องมีกลยุทธ์การใช้สื่อเลย) ในกระบวนการทัศนใหม่ของการสื่อสารเพื่อพัฒนาจึงเห็นว่า "กลยุทธ์สร้างเนื้อหาสาร" (message strategy) เป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของการสื่อสารชุมชน

ตัวอย่างงานวิจัยที่สนใจเรื่องกลยุทธ์สารก็เช่นเรื่อง "การสื่อสารเพื่อพัฒนาการเกษตร" "ทฤษฎีใหม่" ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยพรทิพย์ เียนจะบก (2546) ที่สนใจติดตามการรับรู้และการตีความเนื้อหาของ "ทฤษฎีใหม่" เมื่อไหลผ่านผู้ส่งสารระยะต่าง ๆ ไปยัง

ผู้รับสาร เพื่อตรวจสอบว่า ความรู้ ความเข้าใจ และการตีความเนื้อหาของทฤษฎีใหม่ระหว่างสถานีดั้งทางและปลายทาง ยังคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือไม่ เนื่องจากความรู้ความเข้าใจดังกล่าวจะส่งผลต่อเนื่องไปจนถึงเรื่องการยอมรับและการนำเอาทฤษฎีใหม่ไปประยุกต์ใช้ของเกษตรกร หรืองานวิจัยของอริยา เศวตามร์ (2547) ที่ได้ก้าวไปไกลกว่านั้น ด้วยการวิเคราะห์การต่อสู้ด้านความหมายของบรรดาแนวคิดด้านการพัฒนา เช่นคำว่า "กองทุน เงิน ข้าว ฯลฯ" ที่เกิดในชาวบ้านกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอยู่กับ "เครือข่ายกองทุนข้าว" การพ่ายแพ้หรือชัยชนะของแต่ละความหมายจะเป็นตัวกำหนดความเข้มแข็งของงานพัฒนาดังกล่าว

กล่าวเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการคัดเลือกและออกแบบสาร ประยุทธ์ วรรณอุดม (2546) ให้ความสนใจกับกลยุทธ์แบบล่าสุดด้านคณะนิเทศศาสตร์พัฒนาการคือ "edutainment" ซึ่งอาจจะกลายเป็นกลยุทธ์ "ของเก่ามานานแล้ว" ในสายตาของหมอลำภาคอีสานและสื่อพื้นบ้านประเภทอื่นๆ งานวิจัยประเภทนี้ถือได้ว่าเป็นการสร้างสรรคองค์ความรู้เรื่องกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาจากเนื้อดินอันสมบูรณ์ของสังคมไทยเอง

เรื่องที่ 15.2.3 ปัญหาในระดับการดำเนินการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

สำหรับปัญหาในขั้นตอนของการดำเนินงานนี้เป็นปัญหาที่สืบทอดต่อเนื่องมาตั้งแต่ระดับแนวคิด/ทฤษฎีและการวางกลยุทธ์การสื่อสาร เพียงแต่มีลักษณะเชิงปฏิบัติการมากขึ้น ฉะนั้น การศึกษาปัญหาในขั้นของการดำเนินการจึงต้องพิจารณาเรื่องแนวคิดและกลยุทธ์ประกอบรวมไปด้วย มีงานศึกษาวิจัยหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นปัญหาในขั้นตอนของการดำเนินการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ดังนี้

(1) ปัญหาเรื่องวิธีการดำเนินการแบบสูตรเดียวกันทั่วประเทศ

คุณลักษณะประการหนึ่งของกระบวนการพัฒนาแบบทันสมัยก็คือ เป็นการวางแผนจากส่วนกลาง (centralized) โดยมีข้าราชการเป็นตัวหลักแล้วสร้างต้นแบบมาตรฐาน (standardize) จากนั้นก็กระจายให้ทุกท้องถิ่นดำเนินการเหมือนกันทั่วประเทศ (ดังจะเห็นตัวอย่างได้จากตัวอาคารของศาลากลางจังหวัด โรงเรียนของรัฐบาล โรงพักตำรวจ ที่ว่าการอำเภอ ฯลฯ ที่มีหน้าตาเหมือนกันทั่วประเทศ) วิธีการดำเนินการแบบวางแผนจากส่วนกลาง และมีสูตรเดียวกันทั่วประเทศนี้ทำให้มีความแตกต่างระหว่างท้องถิ่น มองข้ามลักษณะเฉพาะของแต่ละพื้นที่ และทำให้การดำเนินงานไม่ได้ผล ดังที่เสถียร เชนประทับ (2538) กล่าวสรุปไว้อย่างชัดเจนในการศึกษาวิจัยเรื่องบทบาทของสื่อมวลชนกับการพัฒนาประเทศไทยว่า การเลือกใช้แต่สื่อมวลชน

เพียงอย่างเดียว โดยเน้นการสื่อสารจากส่วนกลางลงสู่ข้างล่าง อาจจะไม่ไ้ผล สืบเนื่องจาก ปัญหาในแง่ที่การผลิตสื่อ นั้นจะถูกครอบงำจากเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองจากส่วนกลาง ที่ อาจจะไม่เข้าใจเรื่องราวและเนื้อหาของคนไทยทั่วประเทศ

เนื่องจากแนวทางการดำเนินงานของแผนพัฒนานั้นจะกระทำโดยผ่านองค์กรและกลไก ของรัฐ ฉะนั้นวิธีการดำเนินงานพัฒนาจึงมีรูปลักษณะเหมือนกับการทำงานโดยทั่วไปของราชการ แม้ว่าในระยะหลัง ๆ จะเริ่มมีการปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วม" แต่งานวิจัยหลายชิ้นก็ ยังค้นพบว่า ความหมายของคำว่า "การมีส่วนร่วม" นั้นยังเป็นไปตามแบบฉบับของราชการ เช่น จินดา คุ่มกิตติชัย (2532) พบว่า มีความสัมพันธ์เชิงลบระหว่างปริมาณการเปิดรับสื่อกับการให้ ความร่วมมือในการทำกิจกรรมปลูกป่าของชาวบ้านในจ.ฉะเชิงเทรา เนื่องจากเมื่อทางราชการจะ ลงมือทำกิจกรรมนั้น จะระดมเรียกร้องความร่วมมือเลยโดยไม่มีการชี้แจงประโยชน์และปูพื้นฐาน ก่อน นอกจากนั้น หลังจากปลูกต้นไม้ไปแล้ว ชาวบ้านก็ยังมีทัศนคติไม่ดีต่อกิจกรรม เพราะไม่มี คนดูแลต่อ ทำให้ไม่เห็นผลและเห็นว่าเสียเวลาเปล่า จะเห็นได้ว่า ตัวอย่างงานวิจัยที่ยกมานี้ แสดง ให้เห็นปัญหาของการสื่อสารที่เกิดมาจากการวางแผนจากส่วนกลางในทุกขั้นตอน (และเมื่อใช้ สูตรเดียวกันทั่วประเทศ ก็ย่อมพบกับความล้มเหลวแบบสูตรเดียวกันทั่วประเทศเช่นเดียวกัน)

ในขณะที่การวางแผนและดำเนินการเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจะมีลักษณะเป็น มาตรฐานเหมือนกันหมด แต่ในสภาพความเป็นจริง มีงานวิจัยหลายชิ้นได้แสดงให้เห็นว่า สภาพ ความเป็นจริงนั้นมีความแตกต่างหลากหลาย เช่นกลุ่มตัวอย่างงานวิจัยด้านการเปิดรับสื่อข่าวสาร ด้านสาธารณสุขจากสื่อมวลชนหรือสื่อบุคคลนั้นจะให้คำตอบออกมาเป็นอย่างไร มักจะมีตัวแปรแทรกเข้ามาคือ บริบทความทันสมัยของพื้นที่ที่ศึกษา หากเป็นงานศึกษาที่ทำในเขตพื้นที่ชนบท มักจะพบว่าประชาชนในเขตชนบทเปิดรับข่าวสารด้านสุขภาพอนามัยจากสื่อบุคคลมากกว่า สื่อมวลชน (เช่น ปฤษฎางค์: 2536) ในทางตรงกันข้ามหากเป็นกลุ่มเป้าหมายที่อยู่ในพื้นที่ที่มี ความเจริญเป็นเขตเมืองที่มีความทันสมัย จะพบว่ากลุ่มตัวอย่างเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชน มากกว่าสื่อบุคคล (เช่น อังคณา: 2534)

เป็นที่น่าสังเกตว่า โดยส่วนใหญ่งานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในด้านต่าง ๆ เช่น การเกษตร การเมือง สิ่งแวดล้อม การศึกษา ฯลฯ มักจะใช้กลุ่มตัวอย่างประเภทเดียวกันเป็น ส่วนใหญ่ คือเกษตรกรผู้ใหญ่ที่เป็นผู้ชาย และมักจะสรุปว่า สามารถครอบคลุมเกษตรกรทั้งหมด โดยมองข้ามตัวแปรเรื่องเพศ อายุ ฐานะทางเศรษฐกิจ ฯลฯ คงมีแต่งานวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อ การพัฒนาด้านสาธารณสุข/สุขภาพอนามัยเท่านั้นที่มักจะระบุลักษณะที่เฉพาะเจาะจงและ หลากหลายซึ่งอาจจะเนื่องมาจากอิทธิพลของงานสาธารณสุขที่ต้องมีการจำแนกกลุ่มเป้าหมาย การมองเห็นลักษณะเฉพาะอาจเป็นคำอธิบายว่า เหตุใดงานการสื่อสารเพื่อการพัฒนาด้าน

สาธารณสุขจึงค่อนข้างได้ผลดีกว่าด้านอื่นๆ

(2) ปัญหาเรื่อง "ผู้นำการเปลี่ยนแปลง" (change agent)

จากกระบวนการที่ค้นคว้าความทันสมัยจะมีการระบุตัวบุคคลที่จะเป็นแนวหน้าของการเปลี่ยนแปลงสังคมเอาไว้อย่างแน่นอนเลย กล่าวคือ ทฤษฎีนี้มีความเชื่อว่า ความรู้ความเข้าใจในเรื่องการพัฒนานั้นจะมีอยู่เฉพาะในหมู่ข้าราชการหรือนักวิชาการด้านการพัฒนาเท่านั้น ในส่วนของชาวบ้านนั้นจะว่างเปล่า ดังนั้น ข้าราชการจึงเป็นกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่จะต้องถ่ายทอดความเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวไปให้แก่ประชาชนในชนบทที่ยังขาดความรู้ความเข้าใจดังกล่าว แบบจำลองด้านการสื่อสารที่อยู่เบื้องหลังจึงเป็นแบบจำลองที่ยังขาดความรู้ความเข้าใจดังกล่าว แบบจำลองด้านการสื่อสารที่อยู่เบื้องหลังจึงเป็นแบบจำลองการสื่อสารเชิงการถ่ายทอดที่เน้นการไหลของข่าวสารจากผู้ส่งไปยังผู้รับเพียงทางเดียว โดยผู้ส่งสารมีความตั้งใจที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในฝ่ายผู้รับสารเพียงฝ่ายเดียว (ฝ่ายผู้ส่งนั้นไม่ต้องการเปลี่ยนแปลงอะไร) แบบจำลองดังกล่าวสอดคล้องกับรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรราชการกับประชาชนที่เป็นความสัมพันธ์แนวตั้ง (vertical) และสอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาแบบจากบนลงล่าง (top-down approach)

ถึงแม้ว่าในลำดับต่อมา นักวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเช่น โรเจอร์ส (E. Rogers, 1976) จะได้มีการปรับปรุงแบบจำลองเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาไปจากเดิมบ้าง เช่น ในการถ่ายทอดนวัตกรรมนั้น โรเจอร์สได้เสนอว่า จำเป็นต้องใช้แบบจำลองสองจังหวะ (Two-step Flow of Information) คือการถ่ายทอดจากสื่อมวลชนไปสู่ผู้นำความคิดเป็นทอดแรก แล้วจึงไหลจากผู้นำทางความคิดไปสู่กลุ่มประชาชนทั่วไป แต่อย่างไรก็ตาม ลักษณะโดยพื้นฐานของแนวคิดของโรเจอร์สที่มีต่อการสื่อสารนั้นยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ยังเป็นการวางแผนจากเจ้าหน้าที่รัฐที่อยู่เบื้องบน ที่นั่งวางแผนจากส่วนกลาง แล้วถ่ายทอดไปยังประชาชน

ปัญหาการดำเนินงานที่เกิดจากการมีผู้นำการเปลี่ยนแปลงเป็นแต่เจ้าหน้าที่รัฐนั้น ส่งผลให้เกิดปัญหาต่อเนื่องมาหลายประการ ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา **ในเชิงปริมาณนั้น** ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า จำนวนเจ้าหน้าที่ของรัฐนั้นมีไม่เพียงพอที่จะให้คำแนะนำแก่ประชาชนได้อย่างทั่วถึง ส่วนในเรื่อง**คุณภาพของการสื่อสาร**เพื่อพัฒนานั้น เนื่องจากสภาพความแตกต่างทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และฐานความรู้ความเข้าใจระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับชาวบ้าน ทำให้เกิดช่องว่างทางการสื่อสารระหว่างคู่สื่อสารทั้ง 2 ฝ่าย โดยง่าย ดังตัวอย่างช่องว่างทางภาษา จินตนา สุนทรโรทก (2528) ซึ่งศึกษาเรื่องการอบรมเกษตรกรเรื่องสารเคมี และพบว่า เจ้าหน้าที่มักใช้ศัพท์ที่มีลักษณะวิชาการเกินความสามารถที่เกษตรกรจะจดจำได้ เช่น คำว่า ระดับเศรษฐกิจ ศัตรูธรรมชาติ และชื่อสารเคมี ฯลฯ ซึ่งเมื่อ

เปรียบเทียบกับงานวิจัยของกิตติพล สุวรรณ (2533) ที่ศึกษาเรื่องการตัดสินใจปลุกแก้หัวเหลืองของเกษตรกร จ.เชียงใหม่ และพบว่า ในขั้นตอนสำคัญ ๆ เช่น ขั้นตอนกำลังทดลองลงมือทำ แหล่งข่าวสารที่สำคัญของเกษตรกรจะเป็นพ่อค้าผลิตภัณฑ์เคมีและวัสดุอุปกรณ์เพื่อการเกษตรในท้องถิ่น เนื่องจากมีความรู้ในการแนะนำผลิตภัณฑ์ และสามารถให้คำปรึกษาเรื่องวิธีการใช้หรือข้อปฏิบัติที่เข้าใจได้ง่าย

นอกจากนั้น งานวิจัยจำนวนมากยังพบว่า ชาวบ้านไม่ชอบมาอบรมหรือมาประชุมที่ทางราชการจัดให้ แม้ว่าจะดูเหมือนว่าจะเป็นการสื่อสารแบบสองทาง เพราะสามารถจะซักถามได้ในระหว่างการประชุม แต่เนื่องมาจากช่องว่างทางด้านวัฒนธรรม ทำให้ชาวบ้านไม่ค่อยกล้าลุกขึ้นถามวิทยากร แต่มักจะซักถามพูดคุยกับเพื่อนบ้าน หรือมีฉะนั้นก็มาจากปัจจัยด้านเนื้อหาของการประชุมที่มักจะเน้นเรื่องทางวิชาการมากกว่าการให้คำแนะนำเพื่อนำไปปฏิบัติ ทั้งนี้ยังไม่ต้องการถึงการขาดเงื่อนไขที่จะแปรความคิดความเข้าใจไปสู่การปฏิบัติของประชาชนที่ได้กล่าวมาบ้างแล้ว

และเมื่อลงมือสำรวจโครงสร้างชุมชนโดยเฉพาะโครงสร้างด้านการสื่อสารของชุมชน ก็จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนความเข้าใจบางประการของนักการสื่อสารเอง เช่น ความเข้าใจเรื่องการชุบชิบนิเทศของชาวบ้าน ซึ่งนักการสื่อสารอาจจะมองว่าเป็นปัจจัยที่เป็นอุปสรรค ทำให้เกิดการผิดเพี้ยนของข่าวสาร ทำให้เกิดความเข้าใจผิดในการสื่อสาร แต่ทว่า บุญศรี ปรารบณศักดิ์ (2525) ศึกษาพฤติกรรมการสื่อสารแบบพิเศษชนิดหนึ่งคือ การชุบชิบเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนา ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพ อันได้แก่ การสัมภาษณ์และการสังเกตกลุ่มสมาชิกงานพัฒนา 3 กลุ่มคือ กลุ่มสตรี กลุ่มเยาวชน และกลุ่มออมทรัพย์ในจ.นครราชสีมา ผลการวิจัยในเรื่องรูปแบบการสื่อสารชนิดพิเศษนี้มีข้อค้นพบบางประการที่น่าสนใจเช่น

- การชุบชิบเป็นรูปแบบการสื่อสารที่เกิดในชุมชนที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นกันในระดับหนึ่ง และเป็นช่องทางการสื่อสารที่มีอิทธิพลต่อคนในสังคมนั่นเอง
- ผู้วิจัยได้พลิกมุมมองที่เคยเป็นแง่ลบของเรื่องการชุบชิบเสียใหม่ว่า การชุบชิบเป็นรูปแบบการสื่อสารที่ทำหน้าที่ควบคุมกฎเกณฑ์ทางสังคม กล่าวคือ การชุบชิบจะเกิดขึ้นเมื่อคนในสังคมไม่พอใจการกระทำของคนในกลุ่มหรือคนนอกกลุ่ม เพื่อควบคุมให้ผู้ถูกชุบชิบระงับการกระทำดังกล่าว และส่งผลทางอ้อมให้คนส่วนใหญ่ไม่เลียนแบบการกระทำที่ถูกชุบชิบนั้น
- เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่เนื้อหาของการชุบชิบนั้นจะมีตั้งแต่เรื่องส่วนตัวไปถึงเรื่องการทำงาน แต่ข้อมูลจากทั้ง 3 กลุ่มจะเน้นไปในการชุบชิบเรื่องการทำงานมากกว่าเรื่องส่วนตัว
- ผู้วิจัยเสนอให้มีการค้นหาเครือข่ายของการชุบชิบ เนื่องจากเป็นเครือข่ายภายในของ

การสื่อสารในชุมชน เนื่องจากจะช่วยชี้ให้เห็นว่า บุคคลใดเป็นศูนย์กลางของการติดต่อหรือเป็นสะพานเชื่อมโยงระหว่างกลุ่มย่อยในชุมชน เพื่อนำเอาเครือข่ายดังกล่าวมาใช้ประโยชน์ในการเผยแพร่ข่าวสารเพื่อการพัฒนา

เป็นที่น่าสังเกตว่า ความเข้าใจผิดต่อเครือข่ายการสื่อสารของชุมชน ทำให้ผู้ดำเนินการสื่อสารเพื่อพัฒนามองข้ามศักยภาพที่จะนำเอาระบบการสื่อสารของชุมชนมาปรับใช้เพื่อเป้าหมายของการพัฒนาอย่างน่าเสียดาย

(3) ปัญหาเรื่องการใช้สื่อโดยขาดการศึกษาชุมชน/วิถีชีวิตชาวบ้าน

จากกระบวนการทัศน์ของแบบจำลองด้านการสื่อสารเชิงการถ่ายทอดที่มีความเชื่อในพลังอำนาจอันมหาศาลของสื่อ ทำให้เกิดกลยุทธ์ที่เน้นการใช้สื่อในทุกพื้นที่ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง อาจเนื่องมาจากหน่วยของการพัฒนาและการสื่อสารนั้น ดูเป็นระดับปัจเจกบุคคล ทำให้ขาดการพิจารณาว่า ปัจเจกบุคคลนั้นมีชีวิตอยู่ท่ามกลางบริบทของชุมชน และชุมชนนั้นก็มีการวางรูปแบบโครงสร้างชุมชนที่ประกอบด้วยกลุ่มและสถาบันต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์นาขนิดต่อกัน

จากพื้นฐานแนวคิดเรื่องการสื่อสารดังกล่าวทำให้การใช้การสื่อสารเพื่อพัฒนานั้น มองข้ามความจำเป็นในการที่จะต้องสำรวจโครงสร้างและบริบทของชุมชนที่จะนำสื่อลงไปใช้ แต่ส่วนใหญ่แล้ว งานวิจัยด้านการสื่อสารมักจะศึกษาแต่ตัวแปรด้านประชากรของกลุ่มตัวอย่างเท่านั้น ต้องหลังจากมีการใช้การสื่อสารเพื่อพัฒนาผ่านไปแล้วเกือบ 3 ทศวรรษ จึงได้เริ่มมีการสำรวจโครงสร้างของชุมชนที่จะมีการใช้สื่อ ตัวอย่าง ศิริชัย ศิริกายะ (2531) สำรวจการใช้และการแพร่กระจายข่าวสารเพื่อพัฒนาจากสื่อมวลชนในหมู่บ้านดอยแช่ อ.แม่ทา จ.ลำพูน โดยได้เพิ่มตัวแปรที่เป็นสภาพความจริงในชนบทเข้าไปด้วย คือเครือข่ายด้านการสื่อสารของชุมชน ผลการวิจัยพบว่า มีตัวแปรที่สามารถอธิบายความบ่อยครั้งในการเปิดรับสื่อมวลชนคือ โอกาสที่จะเปิดรับ ค่าใช้จ่าย (ซึ่งเป็นข้อจำกัดของการใช้หนังสือพิมพ์และนิตยสาร) ความต้องการความบันเทิง ความต้องการสาระความรู้ ส่วนประเภทของสื่อที่ชุมชนชนบทเช่นหมู่บ้านนี้มีอัตราการเปิดรับมากที่สุดยังเป็นวิทยุเช่นงานวิจัยอื่น ๆ และยังสามารถทำนายแนวโน้มได้ว่า การเปิดรับสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ จะมีเพิ่มมากขึ้น

ผลการวิจัยที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ การใช้วิธีการศึกษาเครือข่ายการสื่อสารในชุมชนที่พบว่า มีการเกาะกลุ่มเป็นเครือข่ายต่าง ๆ ในชุมชนถึง 21 เครือข่าย โดยที่แบบแผนการสื่อสารภายในและระหว่างหมู่บ้านนั้น พบว่า ชาวบ้านมีการติดต่อภายในชุมชนกันเองมาก แต่ไม่ค่อยติดต่อกับคนนอกหมู่บ้าน (เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์) ดังนั้น ในหมู่บ้านจึงมีกลุ่มย่อย ๆ

มากมาย กระจายตัวกันออกไป มีสมาชิกเฉลี่ยในกลุ่มไม่เกิน 5 คน ซึ่งหมายความว่า รูปแบบการสื่อสารในชุมชนมีลักษณะกระจายตัว ไม่รวมศูนย์ (decentralized) และชาวบ้านมีโอกาสที่จะตรวจสอบข้อมูลของกันและกัน สำหรับลักษณะของเครือข่ายนั้นก็จะมีอยู่ 3 รูปแบบคือ เครือข่ายมิตรสหาย เครือข่ายผู้ให้ความรู้ และเครือข่ายทางการสื่อสาร

ผลจากการที่ไม่ได้สำรวจโครงสร้างการสื่อสารของชุมชนหรือแบบแผนการสื่อสารของผู้รับสารทำให้การดำเนินงานด้านการสื่อสารไม่ประสบความสำเร็จ ในขณะที่แบบจำลองการถ่ายทอดนวัตกรรมของโรเจอร์ส นำเสนอเครื่องการปรับเปลี่ยนสื่อ 2 ประเภทใน 5 ขั้นตอนของการเผยแพร่วัตกรรม แต่งานวิจัยของกิตติพล สุวรรณ (2533) ค้นพบว่า แบบแผนของการตัดสินใจปลูกถั่วเหลืองของเกษตรกร จ. เชียงใหม่นั้น มีลักษณะที่ซับซ้อนมากกว่าแบบจำลองดังกล่าวอยู่มาก เริ่มตั้งแต่ขั้นตอนต้นตัวและสนใจนั้น แหล่งข่าวมาจากเพื่อนบ้านและญาติพี่น้อง ขั้นตอนซึ่งใจ/ประเมินผล แหล่งข่าวสำคัญคือแปลงสาธิตของเพื่อนบ้าน ขั้นตอนทดลองลงมือ แหล่งข่าวคือพ่อค้าและชั้นยอมรับสุดท้าย แหล่งข่าวสำคัญคือผลจากการลงมือปฏิบัติของตนเอง

นอกจากนั้นผลเสียของการตกการสำรวจโครงสร้างของชุมชนก็คือ การมองข้ามทรัพยากรด้านการสื่อสารของท้องถิ่น (เนื่องจากกระบวนทัศน์ความทันสมัยไม่เชื่ออยู่แล้วว่า ในชุมชนจะมีทรัพยากรด้านการพัฒนาและการสื่อสารดำรงอยู่) ตัวอย่างของกลุ่มนักพัฒนาที่ตระหนักถึงศักยภาพของทรัพยากรท้องถิ่น แสดงอยู่ในงานวิจัยของพิมพ์ใจ สุรินทร์เสวี (2534) ที่ศึกษากระบวนการข่าวสารของอาสาสมัครต่างประเทศที่เป็น peacercorp ที่มาทำงานในชนบทนั้นมีข้อค้นพบที่น่าสนใจหลายประการเช่น

- แม้หมู่อาสาสมัครสหรัฐจะมีภูมิหลังด้านการศึกษาระดับสูง แต่อาสาสมัครเหล่านั้นต่างให้ข้อสรุปว่า ความรู้เทคโนโลยีที่เหมาะสมนั้นมีอยู่มากมายแล้วในชุมชนชนบทของไทย ภารกิจที่อาสาสมัครต้องทำจึงมิใช่การสอนเทคนิคใหม่ๆ ให้แก่ชาวบ้าน หากแต่เป็นการพัฒนาการสื่อสารของบุคคลภายนอกที่ช่วยให้ชาวบ้านตระหนักถึงปัญหาและความต้องการของชุมชนฐานะของสื่อบุคคลเหล่านี้ก็คือ การเล่นบทบาทผู้นำแบบผู้กระตุ้นชุมชน (Animator) แต่ทว่าแนวคิดดังกล่าวยังไม่พบมากนักในงานวิจัยที่เกี่ยวกับสื่อบุคคลภายนอกที่เป็นเจ้าหน้าที่รัฐของไทย

- นอกจากนั้นอาสาสมัคร Peacercorp เหล่านี้ยังเสนอให้มีการใช้ทรัพยากรทั้งที่เป็นวัตถุ เป็นบุคคล และเป็นภูมิความรู้ในท้องถิ่นเพื่อใช้ตอบสนองความต้องการของประชาชน จะเห็นได้ว่า ความเข้าใจแนวคิดการพัฒนาแบบจากล่างขึ้นบน (bottom-up approach) เป็นแนวคิดหลักของนักพัฒนากลุ่มนี้

- และไม่ว่าลักษณะการทำโครงการพัฒนาจะเริ่มต้นจากความต้องการแบบล่างขึ้นบน

หรือบนลงล่างก็แล้วแต่ แต่ในระหว่างการดำเนินงาน กลุ่มตัวอย่างก็เสนอว่า ต้องมีการวางแผน ข้อมูลจากสภาพความเป็นจริงโดยทำการวิเคราะห์หรือร่วมกับชาวบ้าน และข้อมูลที่สื่อบุคคลภายนอก ต้องแสวงหาก็คือ **สภาพของชุมชน และสภาพของครัวเรือน** ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับแผนการ คิด กิจกรรมและการมีส่วนร่วม ตัวอย่างเช่น แบบแผนการตัดสินใจเข้าร่วมกิจกรรมแต่ละประเภท จะเป็นการตัดสินใจเฉพาะพ่อบ้าน แม่บ้าน หรือต้องร่วมกัน เป็นต้น จะเห็นได้ว่า งานวิจัยชิ้นนี้ได้ ให้ข้อเสนอที่แตกต่างไปจากเดิม กล่าวคือ แทนที่จะเน้นตัวแปรเรื่อง "ทักษะการสื่อสาร" ของสื่อ บุคคลภายนอก งานวิจัยกลับหันมาให้ความสำคัญกับตัวแปรเรื่อง "ความรู้ความเข้าใจสภาพของ ชุมชน" ของสื่อบุคคลภายนอกแทน

นอกจากนั้น การขาดการสำรวจโครงสร้างชุมชนหรือวิถีชีวิตของชาวบ้านยังทำให้การ สื่อสารเพื่อการพัฒนาพลาดโอกาสที่จะได้มองเห็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการเกิดผลแห่งการ พัฒนา ตัวอย่างเช่น เรื่องสิ่งแวดล้อมกับวิถีชีวิตของชาวบ้านของดวงจันทร์ สุนทรโรจน์ (2539) ศึกษาในกลุ่มตัวอย่างที่เป็นชาวบ้านที่ทำประมงอยู่บริเวณป่าบึงบอระเพ็ด จ.นครสวรรค์ ผู้วิจัยพบว่า ชาวบ้านเหล่านี้มีโอกาสเปิดรับสื่อค่อนข้างมาก และเมื่อวัดระดับความรู้เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ก็อยู่ใน ระดับต่ำ แต่ทว่ากลับเป็นกลุ่มคนที่มีความตระหนักและมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรและ สิ่งแวดล้อมในระดับสูง สำนึกและการกระทำดังกล่าวน่าจะมาจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน นั้นเอง

(4) การดำเนินการที่ไม่ครบวงจร/ไม่สมบูรณ์

การดำเนินการของการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นก็คงเหมือนกับการดำเนินการในเรื่อง อื่นๆ กล่าวคือ หากจะก่อให้เกิดผลลัพธ์ตามที่ต้องการอย่างแท้จริง ก็ต้องดำเนินการให้ครบวงจร เพื่อให้สมบูรณ์ทุกขั้นตอน (อาจเปรียบเทียบกับภารกิจยาให้ครบตามจำนวน) หากดำเนินการไม่ ครบวงจรหรือไม่สมบูรณ์แล้ว นอกจากจะไม่ได้ผลแล้ว ยังอาจจะได้ผลตรงกันข้ามกับที่ ตั้งเป้าหมายไว้ (อาจเปรียบเทียบกับการตัดยา)

ปัญหาในขั้นตอนของการดำเนินการของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในหลายส่วนจึงเกิด มาจากความไม่สมบูรณ์หรือไม่ครบวงจรในแง่มุมต่าง ๆ เช่น

- **ไม่ครบวงจรของการสื่อสาร** ตัวอย่างเช่น ในการสำรวจเรื่องการใช้หอกระจายข่าว จะพบว่า หลังจากมีการติดตั้งอุปกรณ์ทุกอย่างครบครันแล้ว แต่ไม่ได้มีการฝึกอบรมหรือติดตั้ง กลไกสำหรับการแก้ปัญหาเชิงเทคนิค ดังนั้น เมื่ออุปกรณ์เกิดเสียใช้การไม่ได้ ชุมชนก็ไม่สามารถ จะหาหนทางในการซ่อมแซมอุปกรณ์ได้ และหอกระจายข่าวก็ต้องกลายเป็นหอร้างประจำหมู่บ้าน
- **การดำเนินการที่ไม่สมบูรณ์** เช่น ในกรณีของวิทยุศึกษา พัชรินทร์ เทพวรรณ

(2526) ศึกษาประสิทธิผลของการเรียนวิทยุและไปรษณีย์ในชุดวิชา "สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต" ของนักเรียนที่ลงทะเบียนของศูนย์การศึกษาภายนอกโรงเรียนจำนวน 120 คน เนื่องจากผู้วิจัยมีความเห็นว่า ถึงแม้การนำแนวคิดเรื่องการเอาสื่อวิทยุมาใช้ในด้านการศึกษจะช่วยเอาชนะระยะทาง ทำให้ "การศึกษากลายเป็นเรื่องไร้พรมแดน" ได้ แต่ทว่าเนื่องจากการดำเนินงานของวิทยุ นั้น ยังขาดขั้นตอนของการประเมินผลการจัดการศึกษาผ่านทางสื่อวิทยุว่าตรงกับความต้องการของผู้เรียนหรือเปล่า ผู้วิจัยจึงได้ออกแบบวิจัยโดยเปรียบเทียบกลุ่มที่เรียนแบบสื่อวิทยุกับกลุ่มที่เรียนตามปกติ ผลการวิจัยพบว่า ทั้งสองกลุ่มมีระดับความรู้ไม่ต่างกัน ทั้งนี้เนื่องจากเนื้อหาวิชานั้นง่ายเกินไป จนการใช้สื่อวิทยุเข้าไปเสริมเพิ่มเติมก็ไม่สร้างความแตกต่างให้เกิดขึ้นได้ นี้ก็หมายความว่า การใช้สื่อวิทยุเป็นการสูญเปล่า

- **การมีเนื้อหาข่าวสารความรู้ที่ไม่สมบูรณ์** ตัวอย่างเช่น ในโครงการรณรงค์ใช้สื่อประเภทต่างๆ เพื่อสร้างความรู้ที่ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องการใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูข้าวแก่เกษตรกร จันทนา สุนทรโรทก (2530) พบว่า ความรู้ที่เกษตรกรมีอยู่นั้น แม้จะมีอยู่แต่ก็ไม่สมบูรณ์ กล่าวคือ เกษตรกรมีความรู้เกี่ยวกับการใช้สารเคมีที่ถูกต้อง และทราบว่า สารเคมีเป็นอันตรายต่อสิ่งแวดล้อม แต่ทว่ากลับไม่มีความรู้เกี่ยวกับชื่อยาที่เหมาะสม ความรู้ในส่วนสุดท้ายนี้จำเป็นสำหรับเวลาไปลงมือเลือกชื่อยามาใช้ อันที่จริง ปัญหาดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นเพราะแบบจำลองการสื่อสารแบบทางเดียว ซึ่งหากแก้ไขโดยใช้การสื่อสารแบบสองทางก็สามารถจะดำเนินการจัดหาความรู้ให้สมบูรณ์ได้

ตอนที่ 15.3 แนวโน้มของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

เรื่องที่ 15.3.1 แนวโน้มของการเกิดแนวคิดใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

แนวคิดเรื่องการพัฒนาและการสื่อสารเพื่อพัฒนามีลักษณะพิเศษคือ เป็นแนวคิดที่ต้องนำมาทดสอบในภาคปฏิบัติ เพราะฉะนั้น ผลที่เกิดขึ้นจากภาคปฏิบัติจึงเป็นตัวบ่งชี้ย้อนไปผลักดันให้ต้องเกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแนวคิดทฤษฎี หากว่าความเป็นจริงที่เกิดขึ้นไม่เป็นไปตามที่คาดหวังเอาไว้ ดังนั้น นับตั้งแต่ทศวรรษแรกของการพัฒนาคือ ทศวรรษ 1950 ที่มีการเน้นหนักในเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจและการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน ในทศวรรษต่อมาคือ 1960 ได้เริ่มมีการประเมินผลและวิพากษ์วิจารณ์กระบวนการขั้นต้นความทันสมัย แนวคิดเรื่องความจำเป็นพื้นฐาน (basic needs) และการพัฒนาคุณภาพชีวิตเริ่มถูกนำมาเสนอทดแทนแนวคิดเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว และในทศวรรษที่ 1970 ก็เริ่มมีการนำแนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วม

ของประชาชน" มาแก้ไขปรับปรุงข้อบกพร่องของแนวทางการพัฒนาที่ผ่านมา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นเป็นลูกผสมของแนวคิดเรื่อง "การพัฒนา" และ "การสื่อสาร" ดังนั้น การศึกษาเรื่องกระบวนการทัศน์ใหม่ ๆ ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ซึ่งเปรียบเสมือนตัวลูก จึงต้องย้อนกลับไปดูการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในตัวพ่อตัวแม่เสียก่อน

ในที่นี้จึงจะพิจารณาการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน 2 แนวคิดคือ

(ก) การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่อง "การพัฒนา"

(ข) การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา"

(ก) การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่อง "การพัฒนา"

แซร์แวสส์ (J. Servaes, 1996) ได้ประมวลข้อสรุปของการเปลี่ยนแปลงของแนวคิดเรื่องการพัฒนาเอาไว้ ดังนี้

(1) เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการพิจารณาเรื่องการพัฒนาการสื่อสารจากแบบเดิมคือแบบ Positivist-Instrumentalist (มองการพัฒนาในลักษณะเครื่องมืออย่างหนึ่ง) ซึ่งมักจะใช้ตัวบ่งชี้การพัฒนา/การสื่อสารแบบเชิงปริมาณ มาเป็นแบบใหม่คือแนว**ทัศนะแบบมีปทัสสถาน** (Normative standpoint) ที่มองว่า การพัฒนาเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการวางมาตรฐานบางอย่างให้แก่สังคมและชีวิตมนุษย์ โดยเน้นวิธีการดำเนินการและวิธีการศึกษาที่มีลักษณะเชิงคุณภาพและเชิงโครงสร้าง มิใช่แค่เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งเท่านั้น

(2) เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการให้คำนิยามการพัฒนาที่เคยกำหนดเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนาเอาไว้ว่าเป็น**สากล** ใช้ได้กับทุกสังคม และสามารถจะคาดเดาล่วงหน้าได้ว่า จุดหมายปลายทางของแต่ละสังคมจะไปถึงตรงไหน มาสู่การให้คำนิยามใหม่ที่ว่า "การพัฒนาเป็นกระบวนการที่โยงใยอย่างแยกไม่ขาดจากการเปลี่ยนแปลงสังคมแต่ละสังคม" ซึ่งมีจุดหมายปลายทางและทิศทางที่แตกต่างกันอย่างไม่อาจจะคาดเดาอนาคตได้ทั้งหมด

(3) เป็นการเปลี่ยนแปลงจาก**สูตรสำเร็จ**สูตรเดียวของการพัฒนาตามแบบอย่างตะวันตก มาเป็น**แนวทางการพัฒนาที่หลากหลาย**

(4) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากการเน้นแต่เฉพาะปัจจัยภายในสังคม (Endogenism) เช่น ความล้มเหลวของโลกที่สาม มาสู่การให้ความสนใจกับปัจจัยภายนอกสังคม (Exogenism) เช่น การเอาเปรียบจากประเทศที่พัฒนาแล้ว แล้วคลี่คลายมาเป็นการให้ความสนใจกับความสัมพันธ์อย่างโยงใยระหว่างปัจจัยภายในสังคมกับระดับโลก (Globalism)

(5) เป็นการเปลี่ยนแปลงหน่วยของการวิเคราะห์ที่เคยใช้หน่วยของ "ระดับชาติ" หรือหน่วยของ "ระดับโลก" มาเป็นการผสมผสานระหว่างหลาย ๆ หน่วยการวิเคราะห์หลายระดับ รวมทั้งเกิดหน่วยใหม่ ๆ ในการวิเคราะห์ด้วย เช่น ระดับกลุ่มในหมู่บ้าน ระดับหมู่บ้าน ระดับเครือข่ายหมู่บ้าน ฯลฯ

(6) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากการเน้นหนักการพัฒนาในมิติเศรษฐกิจแค่เพียงมิติเดียว มาสู่มิติที่หลากหลาย รอบด้านทั้งการเมือง สังคม วัฒนธรรม ความเชื่อ คุณค่า ฯลฯ

(7) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากการวิเคราะห์ที่มีลักษณะแยกเป็นส่วน ๆ (Segmentary) มาสู่ลักษณะการวิเคราะห์แบบองค์รวมและถือเอาปัญหาของชุมชนเป็นตัวตั้ง (problem-oriented approach) เช่น เมื่อมีการนำรถไถเข้าไปในหมู่บ้าน นอกจากจะมีการเปลี่ยนแปลงในมิติเศรษฐกิจแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้าน (เช่นการลงแขก) ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง

(8) เป็นการเปลี่ยนแปลงจากยุทธศาสตร์การพัฒนาแบบเพิ่มพูนปริมาณหรือปฏิรูป เช่น การเพิ่มรายได้มาสู่การเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างและเป็นระดับนโยบาย เช่น การคืนอำนาจให้ประชาชนกำหนดชะตากรรมของชุมชนเอง ซึ่งต้องใช้นโยบายการพัฒนาแบบกระจายอำนาจ (Decentralisation)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ไม่ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงกระบวนการพัฒนาไปในรูปแบบใดก็ตาม จุดร่วมของทุกกระบวนการพัฒนาต่างก็มีทำที่อย่างเดียวกันต่อเรื่องบทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา กล่าวคือ ต่างเห็นความสำคัญและต่างไม่ปฏิเสธที่จะให้การสื่อสารนั้นเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา และอาจจะมีบางแนวคิดที่สรุปว่า การสื่อสารนั้นเป็นปัจจัยชี้ขาดในเรื่องความสำเร็จ/ล้มเหลวของการพัฒนาเลยทีเดียว อย่างไรก็ตาม คำถาม 2 คำถามสำคัญที่แต่ละกระบวนการสื่อสารเพื่อพัฒนายังต้องค้นคว้าหาคำตอบก็คือ **โฉมหน้าของการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นควรจะเป็นอย่างไร และการสื่อสารดังกล่าวควรจะมีบทบาทอย่างไรต่อการพัฒนา**

(9) จำเป็นต้องมีการยกเลิکتศนะที่ว่า เพียงแค่มีการเปลี่ยนแปลงแบบเป็นเส้นตรงก็แปลว่าดีแล้ว ก้าวหน้าแล้ว ทั้งนี้เพราะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นอาจจะให้ผลลัพธ์ทั้งที่ดีและเลวรวมทั้งต้องยกเลิکتศนะที่ว่า ผลลัพธ์/การเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ควรมีการตั้งคำถามเพิ่มเติมกับการเปลี่ยนแปลงให้ลงลึกในรายละเอียดมากขึ้น เช่น ทิศทางของการเปลี่ยนแปลง ระดับของการเปลี่ยนแปลง (ถึงระดับใด) การเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร และคำถามที่เป็นหัวใจสำคัญที่สุดคือ ในการเปลี่ยนแปลงนั้น ให้ผลดีกับใคร และใครต้องรับผลเสียที่เกิดขึ้น

ตัวอย่างที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของการสื่อสารเพื่อพัฒนานี้เช่น ในทศนะเดิมนั้นมักจะมองแต่

บทบาทด้านที่เป็นบวกของสื่อมวลชน ดังเช่นแนวคิดที่ว่า สื่อมวลชนเป็นทั้งตัวบ่งชี้วัดและเป็นทั้งเครื่องมือของการพัฒนา ปริมาณการมีสื่อมวลชนใช้มากขึ้นถูกนำมาเป็นตัวชี้วัดระดับของการพัฒนา แต่ทว่ากระบวนการทัศนคติความทันสมัยลึ้มมองไปว่า สื่อมวลชนนั้นสามารถทำงานที่ให้ผลทั้งด้านบวกและด้านลบ จากมุมมองของนักทฤษฎีสำนักรักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม (Cultural Imperialism) สื่อมวลชนเป็นตัวการสำคัญในการนำเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาแทรกแซงและทำลายวัฒนธรรมของประเทศด้อยพัฒนา หรือสื่อมวลชนเป็นต้นตอของการสูญสลายของวัฒนธรรมพื้นบ้านในท้องถิ่นชนบท เป็นต้น

(10) การเกิดขึ้นของกระบวนทัศน์ใหม่ ๆ ด้านการพัฒนา

นับตั้งแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา นักวิชาการด้านการพัฒนาได้เริ่มวิเคราะห์สาเหตุแห่งความล้มเหลวของการพัฒนา และได้พยายามแสวงหาแนวทางใหม่ ๆ ที่มีชื่อเรียกหลาย ๆ แบบ เช่น กระบวนทัศน์ทางเลือก (Alternative paradigm) กระบวนการพัฒนาที่หลากหลาย (Multiplicity paradigm) การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง (Another Development) หรือการพัฒนาแบบโลกที่สาม (Indigenous Development) เป็นต้น ที่มีหลักการคล้ายคลึงกันคือให้เริ่มต้นการพัฒนาที่มาจากรากฐานความเป็นจริงของตนเองแทนที่จะต้องเดินตามรอยหรือทำตามคำแนะนำของตะวันตก โดยมุ่งเน้นหลักเรื่องการพัฒนาตนเอง (แทนที่จะต้องพึ่งการลงทุนและเทคโนโลยีจากต่างประเทศ เน้นการพัฒนาแบบพอเพียงให้เหมาะสมกับตนเองและที่สำคัญที่สุดก็คือ ต้องเน้นการพัฒนาแบบให้ประชาชนทุกกลุ่มได้มีส่วนร่วมอย่างครบวงจร

มีนักวิชาการหลายท่านที่ได้นำเสนอคุณลักษณะของกระบวนทัศน์ใหม่ของการพัฒนา ดังที่จะยกตัวอย่างบางท่านมาแสดงในที่นี้

1) แชร์แวลล์ (1996) ได้สรุปลักษณะสำคัญๆของกระบวนทัศน์ใหม่ของการพัฒนาที่เขาเรียกว่ากระบวนทัศน์แห่งความหลากหลาย (Multiplicity Paradigm) เอาไว้ดังนี้

(i) เนื่องจากประเทศทั้งหลายในโลกนี้จำเป็นต้องพึ่งพากัน ไม่นานทางใดก็ทางหนึ่ง ดังนั้น ทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกจึงน่าจะเป็นสาเหตุร่วมกันในการอธิบายความด้อยพัฒนาของประเทศหนึ่ง ๆ

(ii) การศึกษาเรื่องการพัฒนาจำเป็นต้องศึกษาการพัฒนาของประเทศหนึ่งๆในท่ามกลางบริบทของสังคมโลก ไม่ว่าจะมีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศศูนย์กลางกับประเทศรอบนอก หรือความสัมพันธ์ภายในของแต่ละประเทศ

(iii) แนวทางการศึกษาการพัฒนานั้น ควรจะให้ความสนใจกับ "เนื้อหา" ของการพัฒนาให้มากขึ้นแทนที่จะสนใจแต่ "รูปแบบ" สูตรสำเร็จของการพัฒนา

(iv) ไม่มีแบบจำลองสากลสำหรับการพัฒนา แต่ละสังคมต้องพัฒนากลยุทธ์การ

พัฒนาสำหรับตัวเองขึ้นมาเอง

2) โรเจอร์ส (E. Rogers) (1976) ได้นำเสนอคุณลักษณะสำคัญ ๆ ของกระบวนทัศน์ใหม่ของการพัฒนาที่ค่อนข้างคำนึงถึงมิติของการเมืองในความหมายของการจัดสรรและกระจายอำนาจที่มาจากแหล่งต่าง ๆ ของสังคม ดังนี้

(i) **ต้องมีการกระจายข่าวสารข้อมูล** และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และสังคมอย่างเสมอภาคยุติธรรม

(ii) ประชาชนต้องมี**ส่วนร่วม**อย่างเต็มที่ในการพัฒนาตนเอง ทั้งในระดับการวางแผนและการดำเนินการ

(iii) ดังนั้นการวางแผนการพัฒนาต้องมี**ลักษณะกระจายอำนาจ** (decentralization) และต้องเน้นการนำเอาทรัพยากรจากท้องถิ่นมาใช้ในกระบวนการพัฒนา

(iv) ต้องมีการประสานวัฒนธรรม-ประเพณีเข้ากับระบบสมัยใหม่ เพราะฉะนั้น "ความทันสมัย" ต้องหมายถึงการผนวกประสานทั้งความคิดใหม่และเก่าเข้าด้วยกันโดยในแต่ละท้องถิ่นก็จะต้องมีความแตกต่างกันออกไป

เพื่อให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างกระบวนทัศน์กระแสหลักกับกระบวนทัศน์ที่เป็นทางเลือกใหม่ เกณฑ์ต่าง ๆ ในตารางต่อไปนี้ จะแสดงให้เห็นคุณลักษณะที่แตกต่างกันระหว่างกระบวนทัศน์ทั้งสอง

กระบวนทัศน์หลัก (Dominant Paradigm)	กระบวนทัศน์ทางเลือก (Alternative Paradigm)	ปัจจัยสนับสนุน กระบวนทัศน์ใหม่
1. ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ	1. การกระจายความเจริญอย่างยุติธรรม	1. อัตราความเจริญเติบโตที่เริ่มชะลอลดลงจาก 1950/1960 2. แนวคิดเรื่อง "การไหลของความเจริญจากบนลงล่าง" (Trickle down effect) ไม่เกิดขึ้นจริง
2. การเน้นการใช้เทคโนโลยีที่ลงทุนสูง	1. ให้ความสำคัญกับคุณภาพชีวิต 2. การประสานของใหม่และของเก่าเข้าด้วยกัน 3. เน้นการใช้เทคโนโลยีระดับกลางและเทคโนโลยีที่ใช้แรงงานคน (แก้ปัญหาการว่างงาน)	1. ปัญหาสิ่งแวดล้อมในประเทศที่พัฒนาแล้ว 2. ชีตจำกัดของความเจริญเติบโต 3. เกิดวิกฤติการณ์ด้านพลังงานในช่วงปี 1973
3. การวางแผนจาก	1. การพึ่งตนเอง	1. ความสำเร็จของประเทศจีนใน

ส่วนกลาง	2. การมีส่วนร่วมของประชาชนในการวางแผนและดำเนินงานพัฒนาแบบกระจายอำนาจ	เรื่องการวางแผนแบบกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา
4. ถือว่าปัจจัยภายในสังคมเป็นสาเหตุความด้อยพัฒนา	1. ทั้งปัจจัยภายในและภายนอกเป็นสาเหตุร่วมของความด้อยพัฒนา	1. การรวมตัวของประเทศค้ำน้ำมันที่เพิ่มอำนาจมากขึ้นในสังคมโลก (1973-74) 2. อำนาจของโลกที่สามที่เพิ่มมากขึ้นในเวทีโลก เช่น สหประชาชาติ 3. การวิจารณ์ Dominant Paradigm อย่างรุนแรงของกระบวนทัศน์ Dependency

3) มาร์ก เนอร์ฟิน (Marc Nerfin) (1977) นำเสนอคุณลักษณะที่สำคัญ ๆ ของกระบวนทัศน์ใหม่ที่เขาเรียกว่า "การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง (Another Development) ไว้ดังนี้

(1) **Need-oriented** เป็นการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของประชาชนเป็นหลัก ความต้องการนี้รวมทั้งความต้องการด้านวัตถุและที่นอกเหนือจากวัตถุ (เช่น ความอบอุ่นในครอบครัว) โดยถือว่า นอกเหนือจากปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตแล้ว คนเรายังมีความต้องการความเป็นมนุษย์ที่ต้องการจะแสดงออก ต้องการความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ต้องการความเสมอภาค มีศักดิ์ศรีและเป็นผู้กำหนดชะตากรรมตนเอง

(2) **Endogenous** เป็นการพัฒนาที่เกิดมาจากแกนกลางของแต่ละสังคม เกิดมาจากเอกลักษณ์ ค่านิยมและวิสัยทัศน์ของสังคมนั้น ๆ มิใช่เป็นการพัฒนาที่นำเข้ามาจากสังคมอื่น ๆ

(3) **Self-Reliance** เป็นการพัฒนาที่พึ่งพาความแข็งแกร่ง และอาศัยทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นวัตถุ แรงงานบุคคล รวมทั้งภูมิปัญญา-วัฒนธรรมของสังคมนั้น ๆ คำว่า "การพึ่งพา" นี้หมายถึง "การพึ่งพาแบบส่วนรวม" ที่ภาษาไทยเรียกว่า "พึ่งพาอาศัยกัน" (Collective self-reliance) ซึ่งเท่ากับเป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันด้วย ในทางปฏิบัติชุมชนแต่ละแห่งสามารถจะสร้างระบบการพึ่งพาอาศัยกับระดับชาติและระดับโลก แต่ทว่าต้องมีรากฐานปักหลักอยู่ที่ท้องถิ่นของตนเอง

(4) **Ecologically sound** เป็นการพัฒนาที่ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีเหตุมีผล อย่างคำนึงถึงศักยภาพของชุมชนที่จะจัดการกับการพัฒนานั้น รวมทั้งต้องคำนึงถึงการใช้ธรรมชาติอย่างยั่งยืนยาวนานถึงคนรุ่นต่อไปด้วย เปิดโอกาสให้ทุกคนมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกัน การพัฒนาหรือการนำเอาเทคโนโลยีมาใช้ต้องดำเนินการอย่างระมัดระวังให้สอดคล้อง

เหมาะสมกับสภาพสังคมและระดับวัฒนธรรมของท้องถิ่น

(5) Based on Structural Transformations เป้าหมายการพัฒนาต้องเน้นการพัฒนาที่ครอบคลุมมิติทุกด้านของสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคม กิจกรรมเศรษฐกิจ การแบ่งพื้นที่ใช้สอยของสังคม รวมทั้งโครงสร้างอำนาจ โดยการจัดระบบให้ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาเข้ามามีส่วนร่วมตัดสินใจและสามารถดำเนินการบริหารจัดการได้ด้วยตนเอง (Self-management) ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องการให้ชุมชนจัดการบริหารทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเอง เป็นต้น

(ข) การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา"

ในช่วงทศวรรษ 1970 กระบวนทัศน์ด้านการสื่อสารเองได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากเช่นกัน และในส่วนของเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องการพัฒนาทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม มีดังนี้

(i) **การเปลี่ยนแบบจำลอง** จากแบบจำลองการสื่อสารเชิงการถ่ายทอดที่มีเป้าหมายเพื่อการโน้มน้าวชักจูง มีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว และเป็นการสื่อสารที่ถือเอาผู้ส่งเป็นตัวตั้ง ได้มีการนำเสนอแบบจำลองใหม่ของการสื่อสาร คือ แบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรม (ritualistic model) ที่มีเป้าหมายเพื่อสร้างความเข้าใจ สร้างความหมาย สร้างอารมณ์ความรู้สึกร่วมกัน เป็นการสื่อสารแบบสองทาง และไม่มีใครผูกขาดเป็นผู้รับ/ผู้ส่งอยู่ตลอดเวลา

จากแบบจำลองการสื่อสารอันใหม่นี้ จึงเกิดรูปแบบการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบใหม่ ๆ เช่น การจัดเวทีเสวนา (dialogue) การจัดประชุมกลุ่ม (forum) การทำประชาพิจารณ์ (public hearing) การจัดเวทีประชาคม ฯลฯ

(ii) **การเปลี่ยนทิศทางของการสื่อสาร** รูปแบบการสื่อสารที่ใช้ในการพัฒนานั้น แต่เดิมจะเน้นทิศทางจากบนลงล่าง (top-down flow) ที่สอดคล้องกับทิศทางของการพัฒนา คือจากเจ้าหน้าที่สู่ประชาชน แต่ในกระบวนทัศน์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบใหม่ จะเน้นการสื่อสารแบบจากล่างขึ้นบน (bottom-up flow) ดังนั้น ในปัจจุบันเราจึงเห็นกรณีตัวอย่างมากมายที่เจ้าหน้าที่รัฐต้องไปเรียนรู้ ไปศึกษาบทเรียนจากชุมชนที่ดำเนินการได้อย่างประสบความสำเร็จ

(iii) **การเปลี่ยนแกนของการสื่อสาร** จากแนวคิดการสื่อสารเพื่อพัฒนากระแสหลักที่ได้กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า มีการสื่อสารในแนวตั้ง (vertical) ระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับประชาชนเป็นส่วนใหญ่ โดยที่ในหมู่ประชาชนด้วยกันเองนั้นมีการติดต่อสื่อสารกันน้อยมาก แต่ในแบบจำลองการสื่อสารเพื่อพัฒนาแนวทางเลือกใหม่ จะเน้นการติดต่อสื่อสารระหว่างประชาชนด้วยกัน (horizontal) ดังนั้น เมื่อมีหมู่บ้านใดที่ทำงานพัฒนาประสบความสำเร็จ ก็จะมีการแลกเปลี่ยนดูงานกันในระหว่างหมู่ประชาชน

(iv) **จากการสื่อสารจากศูนย์กลางสู่การสื่อสารแบบเครือข่าย** การสื่อสารเพื่อการพัฒนาตามแบบเดิมจะเน้นการวางแผนจากส่วนกลาง เช่น การวางแผนการรณรงค์ก็จะเริ่มจากกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ แล้วถ่ายทอดออกไปสู่ท้องถิ่น ในเรื่องของการผลิตสื่อก็เช่นเดียวกัน แต่ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบใหม่นี้ จะไม่มีใครเป็นศูนย์กลาง ทุกหน่วยทุกกลุ่มของการพัฒนาจะเป็นทั้งผู้ส่งสารและผู้รับสาร ผู้ผลิตสื่อและผู้ใช้สื่อในลักษณะแบบเครือข่ายการสื่อสารที่มีรูปแบบการกระจายตัวไปทั่ว

(v) **การเปลี่ยนทัศนคติใหม่ต่อผู้รับสาร** ในแบบจำลองการสื่อสารเชิงการถ่ายทอดนั้นจะมีความเชื่อพื้นฐานต่อผู้รับสารว่าเป็นผู้ที่รอคอยรับสารที่จะไหลจากผู้ส่งสารไปเท่านั้น ซึ่งเกิดมาจากอุปมาอุปมัยของการส่งโทรเลขที่ผู้ส่งเป็นผู้เลือกสร้างสารและเลือกตัวสื่อ ส่วนผู้รับสารนั้นจะทำเพียงเปิดดูโทรเลขที่ส่งมาเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ในแวดวงคณะนิเทศศาสตร์ได้มีการพัฒนาการเปลี่ยนแปลงทัศนคติต่อผู้รับสาร จากความเชื่อที่ว่าผู้รับสารเป็นเพียงผู้คอยรับสาร (passive) มาเป็นผู้รับสารที่รู้จักเลือกที่จะเปิดรับและเลือกรับรู้ ดีความ จดจำสาร (จากแนวคิดเรื่องการใช้และความพึงพอใจจากสื่อ) จนในท้ายที่สุด แนวคิดเกี่ยวกับผู้รับสารก็ปรับเปลี่ยนว่า ผู้รับสารนั้นไม่เพียงแต่จะ "เปิดรับ" สารเท่านั้น ในหลายกรณี ผู้รับสารอาจจะออกไปเป็น "ผู้แสวงหาข่าวสาร" (information seeker) ด้วยซ้ำไป หากผู้รับสารมีความต้องการใช้ข่าวสารนั้นอย่างแท้จริง

ดังตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง "การวิเคราะห์แบบแผนการรับรู้และการตีความเนื้อหาแนวคิดเรื่อง "ทฤษฎีใหม่" ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในกลุ่มเกษตรกร" ของพรทิพย์ เย็นจะบก (2546) ซึ่งพบว่า เกษตรกรไม่เพียงแต่จะเปิดรับเนื้อหาเรื่องทฤษฎีใหม่จากสื่อบุคคล เช่น เกษตรตำบล จากสื่อมวลชนเช่นวิทยุและโทรทัศน์เท่านั้น แต่เมื่อเกษตรกรสนใจที่จะลงมือดำเนินการทดลองทำตามแนวคิดและแนวปฏิบัติของทฤษฎีใหม่อย่างจริงจัง เกษตรกรก็ได้ออกแสวงหาข่าวสารจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ เท่าที่เงื่อนไขส่วนตัวจะเอื้ออำนวย

(vi) **การสื่อสารคืออำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง** ในกระบวนการทัศนคติการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบเดิมนั้น จะใช้ทัศนคติแบบ "จิตนิยม" (Idealism) ที่มองการสื่อสาร กล่าวคือ มองว่าการสื่อสารอยู่เหนือการควบคุมของโครงสร้างและสถาบันต่าง ๆ ของสังคม ดังนั้น การสื่อสารจึงมีศักยภาพที่จะแสวงบทบาทต่าง ๆ เช่น จะทำหน้าที่สอดส่อง ดูแลให้ความรู้ ให้ความบันเทิง ถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรม ฯลฯ แต่ในการปรับเปลี่ยนแนวคิดใหม่นั้น กระบวนการทัศนคติการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบทางเลือก (Alternative paradigm) จะพิจารณาการสื่อสารด้วยทัศนคติแบบ "วัตถุนิยม" (Materialism) กล่าวคือ จะเห็นว่า การสื่อสารนั้นเป็นเรื่องที่สัมพันธ์โยงใยอยู่กับโครงสร้างอำนาจด้านต่าง ๆ ของสังคม เช่น การสื่อสารนั้นมิได้มีอิสระในตัวเอง หากแต่จะถูกกำหนดหรือควบคุมจากโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมือง ดังนั้น ข่าวการสอดส่องเหตุการณ์ต่าง ๆ ในสังคมของสื่อมวลชนก็มีใช่ว่า สอดส่องมาแล้วจะรายงานสู่สาธารณะได้ทุกอย่าง ฯลฯ หรือหมายความว่า การเข้าถึงข่าวสารมากขึ้นจะขึ้นอยู่กับอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง เช่น ผู้ที่มีฐานะเศรษฐกิจดีก็จะเข้าถึงแหล่งข่าวสารที่หลากหลายกว่า และในทางกลับ สำหรับผู้ที่มีข่าวสารมากกว่าก็จะย้อนกลับมาบำรุงรักษาคุณค่าอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม เอาไว้ถืออย่างรับกันเป็นวัฏจักร

ฉะนั้น การพิจารณาเรื่องการสื่อสารจึงไม่อาจจะศึกษาอย่างแยกขาดออกไปจากเรื่องอำนาจของเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมได้

เรื่องที่ 15.3.2 แนวโน้มของการนำกลยุทธ์ใหม่มาใช้ในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้นว่า การปรับเปลี่ยนกลยุทธ์นั้นจะเป็นผลต่อเนื่องมาจากการปรับเปลี่ยนแนวคิด/ทฤษฎี/กระบวนทัศน์ที่กล่าวมาข้างต้น ดังนั้น นับแต่ช่วงทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ที่เริ่มมีการทบทวนแนวคิดในเรื่องการพัฒนาและด้านการสื่อสาร ถึงแม้จะไม่มี การเคลื่อนไหวมากจนเห็นได้ชัดเจนในทางวิชาการ แต่ทว่าในภาคปฏิบัติการที่เป็นจริง สังคมไทยก็เริ่มได้เห็นการแตกหน่อใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในรูปแบบใหม่ที่แม้ว่าในปัจจุบันนี้จะยังไม่ใช้รูปแบบกระแสหลัก แต่ก็มีแนวโน้มที่เพิ่มความนิยมมากขึ้นทุกที รูปแบบใหม่ ๆ ของการสื่อสารเพื่อพัฒนาสะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงกลยุทธ์การสื่อสารที่มีอยู่เบื้องหลังดังต่อไปนี้

(1) จากกลยุทธ์ “การโน้มน้าว” สู่ “การสร้างความสำเร็จร่วมกัน

เบื้องหลังรูปแบบใหม่ ๆ ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา เช่น การจัดเวทีเสวนา การจัดเวทีแลกเปลี่ยน เครือข่ายการเรียนรู้ การทำประชาพิจารณ์ การสรุป/ถอดบทเรียนร่วมกัน การทำวิจัยแบบมีส่วนร่วม การคืนข้อมูลให้ชุมชน ฯลฯ ทั้งหมดนี้ล้วนสะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ด้านการสื่อสารจากแบบจำลองเชิงการถ่ายทอดไปสู่แบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่อการสร้างความสำเร็จร่วมกัน

ตัวอย่างของงานวิจัยในแบบจำลองการสื่อสารแบบนี้ก็เช่น งานวิจัยเรื่อง "การสื่อสารในการพัฒนาประชาคมทับเที่ยง" ของอรุณีวรรณ นาศรี (2547) ที่แสดงให้เห็นบทบาทของการสื่อสารรูปแบบต่าง ๆ ที่พยายามสร้างความเข้าใจร่วมกันของกลุ่มคนกลุ่มต่าง ๆ ในอ.ทับเที่ยง เพื่อมารวมตัวกันเป็นประชาคม โดยริเริ่มตั้งแต่กลุ่มแกนนำประชาคมที่ใช้หนังสือพิมพ์ "แม่น้ำ" ในปี พ.ศ.2542 เนื้อหาสารที่ใช้ในระยะนั้นก็คือ การปลุกสำนึกให้ผู้คนหันมามองปัญหาที่เกิดขึ้นกับเมืองและชีวิตผู้คน แต่เนื่องจากหนังสือพิมพ์เป็นสื่อทางเดียว ทางกลุ่มแกนนำจึงได้เริ่มขยายรูปแบบการสื่อสารมาเป็น "เวทีตรังเคเสวนา" ซึ่งเป็นรูปแบบการจับกลุ่มพูดคุยสนทนาอย่างเป็นประจำ โดยที่เนื้อหานั้นยังเป็นประเด็นปัญหาทั่ว ๆ ไป และเมื่อการสร้างความสำเร็จเริ่มเข้มข้นมากขึ้นจนถึงขั้นที่น่าจะพัฒนารูปแบบการสื่อสารจากเพียง "ระดับการพูดคุย" ไปสู่ "ระดับการลงมือกระทำ" กลุ่มแกนนำก็ได้จัด "เวทีวิสัยทัศน์ทับเที่ยงเมืองน่าอยู่ 2552" โดยรวบรวมระดับเนื้อหา

สารให้มีลักษณะ "รวมใจ" กันมากยิ่งขึ้น และเริ่มแบ่งกลุ่มเป็นกลุ่มย่อย ๆ เพื่อไปลงมือปฏิบัติการ
ให้บรรลุวิสัยทัศน์ดังกล่าว ตัวอย่างงานวิจัยนี้สะท้อนให้เห็นกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่
เปลี่ยนแปลงจากกลยุทธ์เดิมอย่างเห็นได้ชัดเจน

(2) จากกลยุทธ์ "การแทนที่" สู่ "การปรับปรน" (articulation)

จากกระบวนการพัฒนาที่มองว่า "ของใหม่มีแต่ข้อดีทั้งหมด และของเก่ามีแต่ข้อเสีย
จึงต้องนำเอาของใหม่เข้ามาทดแทน" นั้น เมื่อมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการพัฒนาใหม่ว่า "ของใหม่ก็มี
ทั้งข้อดีและข้อเสีย ของเก่าก็เช่นเดียวกัน การพัฒนาจึงต้องเป็นกระบวนการที่คัดเลือกข้อดีทั้งจาก
ของใหม่และของเก่ามาปรับประสานเข้าด้วยกัน พร้อมกับลดทอนข้อเสียจากทั้งของเก่าและ
ของใหม่ที่เรียกว่า กลยุทธ์การปรับปรน (articulation) เมื่อประยุกต์กลยุทธ์ดังกล่าวมาใช้ในเรื่อง
การสื่อสาร ก็หมายถึงการวิเคราะห์ข้อเด่น/ข้อด้อยของระบบการสื่อสารแบบดั้งเดิมที่มีอยู่ และ
ระบบสื่อมวลชนหรือสื่อสมัยใหม่ แล้วนำข้อเด่นมาประสานร่วมกัน พร้อมกับลดทอนข้อด้อยให้
เหลือน้อยที่สุด

ตัวอย่างเช่นงานวิจัยเรื่อง "การสื่อสารทางเลือกใหม่ (alternative communication) กับการ
พัฒนาเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ จ.สุรินทร์" ของศุภางค์ นันตา (2547) ที่วางเป้าหมายจะ
ผสมผสานรูปแบบการสื่อสารแบบเดิม ๆ ของชาวบ้าน เช่น การพบปะเยี่ยมเยียน การสังสรรค์ การ
บอกเล่าต่อ ๆ กัน ฯลฯ เข้ากับรูปแบบการสื่อสารแบบใหม่ ๆ เช่น การจัดประชุม การอบรมสัมมนา
 ฯลฯ เพื่อให้ได้รูปแบบการสื่อสารลูกผสม (ทั้งแบบใหม่และแบบเก่า) ที่ถูกนำมาใช้ในงานพัฒนา
กองทุนหมู่บ้านอย่างได้ผล หรือในกรณีของการจัดการเรื่องป่าชุมชนที่ห้วยแก้ว จ.เชียงใหม่ อ.ศรี
ธรรณ์ โรจน์สุพจน์ (2547) นักวิจัยก็สนใจที่จะประสานการใช้สื่อสมัยใหม่ เช่น คอมพิวเตอร์เพื่อ
เสริมสร้างความมั่นคงด้านการสื่อสารที่มีอยู่ของชาวบ้านให้แข็งแกร่งยิ่งขึ้น

(3) จากกลยุทธ์ที่เน้น "ปัจเจก" มาสู่ "กลุ่ม/ชุมชน"

ในแบบจำลองการสื่อสารนั้น สำหรับกระบวนการที่มีเป้าหมายในเรื่องการสื่อสารเพื่อการ
โน้มน้าวหรือที่เรียกว่า การศึกษาผลกระทบของสื่อ (Impact Study) นั้น จะมีลักษณะเด่นของ
หน่วยในการวิเคราะห์คือ เป็นระดับ "ปัจเจกบุคคล" ดังนั้น การเปลี่ยนแปลง K-A-P ที่กล่าวมา
ตั้งแต่ต้นล้วนมีการวัดผลในระดับปัจเจกทั้งสิ้น

ในลำดับต่อมา แนวคิดด้านการสื่อสารได้มีการพลิกกลับจากการที่เชื่อว่าสื่อมวลชนมี
อิทธิพลที่จะสร้างผลกระทบให้แก่บุคคลและตั้งคำถามนำการศึกษาว่า "สื่อจะทำอะไรกับผู้คนได้

บ้าง" กลายมาเป็นความเชื่อที่ว่า "อันที่จริงสื่อมวลชนไม่ได้มีอิทธิพลมากมายต่อบุคคล เนื่องจากบุคคลได้มีกระบวนการเลือกสรรการใช้สื่อตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่เลือกว่าจะเปิดรับหรือไม่ จนกระทั่งถึงเลือกว่าจะจดจำอะไร" ดังนั้น คำถามที่ใช้นำการศึกษาจึงเปลี่ยนข้างมาเป็นว่า "บุคคลจะทำอะไรกับสื่อ" มากกว่า แนวคิดนี้รู้จักกันในนาม "การใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ"

แม้ว่า แนวคิดเรื่อง "ผลกระทบจากสื่อ" และ "การใช้และความพึงพอใจจากสื่อ" จะมีความเชื่อพื้นฐานที่แตกต่างกัน แต่ทว่าข้อที่เหมือนกันระหว่างทั้งสองแนวคิดก็คือ ยังคงใช้ "หน่วยการศึกษา/วิเคราะห์" อยู่ที่ระดับปัจเจกบุคคล

สำหรับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่เป็นกระบวนการทัศน์หลักซึ่งวางอยู่บนแนวคิดเรื่องผลกระทบของสื่อ นั้น ก็ย่อมมีหน่วยการศึกษาเป็นปัจเจกเช่นเดียวกัน และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมาบวกผสมกับแนวคิดทฤษฎีด้านการพัฒนาที่เชื่อว่า ถ้าค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงตัวคนไปที่ละคน ในท้ายที่สุด ทว่าทั้งสังคมก็จะเปลี่ยนแปลงไปเอง อันสอดคล้องกับปรัชญาแบบ "ปัจเจกชนนิยม" (Individualism) ของโลกตะวันตกยุคใหม่ อย่างไรก็ตาม เมื่อนำแนวคิดดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในสภาพการณ์ของสังคมโลกที่สามซึ่งชีวิตของปัจเจกบุคคลยังไม่แยกขาดออกไปจากโครงสร้างของกลุ่มสังคม เช่น เครือญาติ พ่อแม่ เพื่อนบ้าน เพื่อนสนิท ชุมชน ฯลฯ ทฤษฎีและสภาพความเป็นจริงก็ไม่สอดคล้องกัน ดังนั้น แนวคิดการพัฒนาแบบทางเลือกจึงนำเสนอหน่วยในการพัฒนาซึ่งจะเป็นหน่วยในการศึกษาวิจัยเสียใหม่เป็นระดับ "ชุมชน" มากกว่าจะเป็นระดับ "ปัจเจก" ดังตัวอย่างแนวคิดเรื่อง "ชุมชนเข้มแข็ง" ที่ปรากฏในแผนพัฒนาประเทศฉบับที่ 8 และ 9

เมื่อกระบวนการทัศน์เปลี่ยน แนวคิดเปลี่ยน กลยุทธ์ก็ต้องปรับเปลี่ยนไปด้วย ดังนั้น กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบใหม่จึงใช้หน่วยการศึกษาเป็น "กลุ่ม/ชุมชน" มิใช่ "ปัจเจก" ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของอริยา เศวตมาตร์ (2546) ที่เลือกกรณีศึกษาการทำกองทุนชุมชนตามแผนพัฒนาของชาวบ้านที่เรียกว่า "เครือข่ายกองทุนข้าว" ในเขตจังหวัดภาคเหนือ ที่ประสบความสำเร็จเนื่องจากทั้งแก้ปัญหาของชุมชนได้ และมีลักษณะยั่งยืน ผู้วิจัยพบว่า เมื่อมีการประยุกต์เอาประเพณีการทอดผ้าป่ามาใช้ในการทอดผ้าป่าข้าว โดยกลุ่มเครือข่ายธนาคารข้าวจะช่วยกันรวบรวมข้าวจากกลุ่มสมาชิกมาทำบุญทอดผ้าป่าข้าวให้แก่ชุมชนที่ยากจนและขาดแคลนข้าว การมอบข้าวนั้นจะไม่ได้ให้แก่ปัจเจกบุคคล หากแต่จะมอบให้เป็นกองทุนของทั้งหมู่บ้านเพื่อเป็นข้าวต้นทุนสำหรับตั้งธนาคารข้าว ข้าวที่ได้รับมาจึงเป็นสมบัติร่วมของทั้งชุมชน เหมือนกับป่าหนองน้ำ ที่สาธารณะ ฯลฯ ที่เคยเป็นสมบัติร่วมของชุมชน เป็นต้น

(4) การขยายขอบเขตของ "ผู้นำการเปลี่ยนแปลง" (change agent)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว กระบวนทัศน์ของการพัฒนากระแสหลักมีความเชื่อว่าความรู้ความเข้าใจในการพัฒนานั้นจะมีอยู่แต่ในหมู่ "เจ้าหน้าที่รัฐ" เท่านั้น ส่วนในชุมชนนั้นมีแต่ความว่างเปล่า การสื่อสารเพื่อการพัฒนาจึงเป็นเสมือนการต่อท่อให้ความรู้ความเข้าใจเรื่องการพัฒนาไหลจากเจ้าหน้าที่รัฐไปสู่ชุมชน

กระบวนทัศน์ดังกล่าวได้รับการพิสูจน์จากข้อเท็จจริงแล้วว่า เป็นกระบวนทัศน์ที่ทั้งสร้างปัญหาในตัวเอง และทำให้ผลลัพธ์จากการพัฒนาเป็นหมันหรือได้ผลแบบชั่วคราว การสร้างปัญหาในตัวเองก็คือ จำนวนของเจ้าหน้าที่รัฐที่ไม่เพียงพอ ส่วนผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นก็คือ ความรู้ที่เจ้าหน้าที่รัฐมีอาจใช้การไม่ได้ ตอบสนองไม่ตรงกับความต้องการของชุมชน หรือเมื่อเจ้าหน้าที่รัฐเป็นตัวตั้งตัวตีในงานพัฒนา ชาวบ้านก็ขาดความรู้สึกร่วมมีส่วนร่วม

นอกจากนั้น หลังจากที่กระบวนการพัฒนาของรัฐผ่านเจ้าหน้าที่รัฐพิสูจน์ให้เห็นข้ออ่อนต่าง ๆ มากมาย และเป็นปรากฏการณ์ทั่วไป ในชุมชนบางแห่งกลับเริ่มมีเหตุการณ์ที่ทำทลายกระบวนทัศน์เดิมที่ว่า ในหมู่บ้านนั้นไม่ว่างเปล่า หากแต่มีภูมิปัญญาในการพัฒนาชุมชนแอบแฝงอยู่ (แต่อาจจะเป็น "การพัฒนา" คนละชุดกับที่รัฐมี) ตัวอย่างจำนวนมากเริ่มถูกสื่อสารสู่สาธารณะ เช่น กรณีที่รู้จักกันอย่างดีก็เช่น ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง หลวงพ่อนา แห่งจ.สุรินทร์ ฯลฯ ฉะนั้นในแผนพัฒนาประเทศชุดหลัง ๆ จึงเริ่มปรับเปลี่ยนมุมมองใหม่ว่า มีทรัพยากรบุคคล องค์ความรู้ และภูมิปัญญาต่าง ๆ อยู่ในชุมชนที่สามารถจะนำมาสร้างเสริมความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนได้

กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาจำเป็นต้องเคลื่อนย้ายจุดยืนและมุมมองตามกระบวนทัศน์การพัฒนาข้างต้น ดังนั้น ในองค์ประกอบจากการสื่อสาร คือ S-M-C-R นั้น จึงไม่ต้องจำกัดขอบเขตอยู่แต่เพียง ผู้ส่งสารที่เป็นเจ้าหน้าที่รัฐ ข่าวสารต้องมาจากรัฐเท่านั้น แต่ทว่า S-M-C-R นั้น สามารถจะมาจากแหล่งที่หลากหลาย ที่เรียกว่า กระบวนทัศน์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบหลากหลาย/เปิดกว้าง (Multiplicity)

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของกมลรัฐ อินทรทัศน์ (2547) เรื่อง "รูปแบบและกลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนกับศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีระดับตำบล" ผู้วิจัยได้เลือกชุมชน 4 ชุมชนซึ่งมีองค์กรต่าง ๆ เข้าไปทำอย่างได้ผล 4 แบบคือ หน่วยงานรัฐ (GOs) องค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) องค์กรประชาชน (POs) และหน่วยงานธุรกิจ (BOs)

รูปแบบงานวิจัยเช่นนี้สอดคล้องกับความเป็นจริงของชุมชนด้วยว่า ในชุมชนนั้นไม่ได้มีแหล่งข่าวเพียงแหล่งเดียวคือจากรัฐเท่านั้น หากทว่าชุมชนมีแหล่งข่าวสารต่าง ๆ มากมายประชัน

ขันแข่งกัน โดยเฉพาะแหล่งข่าวสารจากภาคธุรกิจ เช่น งานวิจัยด้านการเกษตรชี้ให้เห็นชัดเจนเลย ว่า เกษตรกรพูดคุยกับเจ้าของร้านค้าที่ขายอุปกรณ์การเกษตรมากกว่าสนทนากับเจ้าหน้าที่การเกษตรเสียอีก

(5) จากกลยุทธ์ "การวางแผนจากส่วนกลาง" มาสู่ "การมีส่วนร่วมของประชาชน"

ดังได้กล่าวมาแล้วถึงข้อจำกัดของการใช้กลยุทธ์ "การวางแผนจากส่วนกลาง" แล้วนำไปประยุกต์ใช้ทั่วประเทศ ทุกหนทุกแห่งว่า กลยุทธ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของชุมชน ซึ่งในแต่ละพื้นที่ในแต่ละวัฒนธรรมย่อย ล้วนมีความแตกต่างกันประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง วิธีการทำงานแบบรัฐเป็นฝ่ายวางแผนแล้วก็สั่งการโน้มน้าวให้ประชาชนทำตามนั้น ได้พิสูจน์แล้วว่า เป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน ดังนั้น กลยุทธ์การพัฒนาใหม่ที่ถูกนำเสนอขึ้นมาเพื่อแก้ไขข้อบกพร่องของกระบวนการที่คนเก่าก็คือ กลยุทธ์ "การมีส่วนร่วมของประชาชน"

ในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่เจริญรอยไปในทางเดียวกัน กล่าวคือมีความเชื่อว่า ระบบการสื่อสารที่แท้จริงของชุมชนนั้น ต้องเป็นการสื่อสารที่มีองค์ประกอบครบทั้ง 3 คือ เป็นการสื่อสาร "เพื่อประชาชน" "ของประชาชน" และ "โดยประชาชน" และจากบทเรียนด้านการสื่อสารที่ผ่านมาที่พบลำดับขั้นตอนที่สำคัญของ keywords ทั้ง 3 นี้ว่า จะต้องเป็นการสื่อสาร "โดยประชาชน" เป็นเบื้องต้น แล้วจึงจะเป็นการสื่อสาร "ของประชาชน" ในลำดับต่อมา จากนั้นจึงจะจบท้ายด้วยการสื่อสาร "เพื่อประชาชน" เนื่องจากการสื่อสาร "เพื่อประชาชน" นั้นอาจจะเกิดมาจากการทำงานของคนอื่นได้ แต่ทว่ามีเงื่อนไขที่ว่าประชาชนจะต้องดำเนินการสื่อสาร "โดยประชาชน" เองเท่านั้น ความรู้สึกเป็นเจ้าของจึงจะบังเกิดขึ้น หรือกล่าวในภาคปฏิบัติก็คือ จะต้องเป็นการสื่อสารอย่างมีส่วนร่วมของประชาชน

สำหรับกลยุทธ์การมีส่วนร่วมของประชาชนในการสื่อสารนั้นสามารถพิจารณาได้ 2 ทางคือ

(1) การใช้การสื่อสารเพื่อให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในชีวิตสาธารณะ เช่น การทำประชาพิจารณ์ การสำรวจชื่อประชาชน 50,000 คนเพื่อถอดถอนสส. การใช้สิทธิตามพรบ.ข่าวสารของทางราชการ ฯลฯ

(2) การเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการของสื่อเอง ซึ่งสามารถทำได้ใน 3 ระดับคือ

(2.1) **ระดับแรก** คือ การรับฟังเสียงสะท้อน (feedback) ของประชาชนในฐานะผู้รับสารที่ตื่นตัว การมีส่วนร่วมในระดับนี้จำเป็นสำหรับสื่อทุกประเภท เช่น วิद्यุชุมชนจะขาดองค์ประกอบนี้ไม่ได้เลย

(2.2) **ระดับที่สอง** คือ การมีส่วนร่วมในการผลิต โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ

ประชาชนกลุ่มใดก็ควรให้เจ้าของเรื่องสร้างแง่มุมเนื้อหาที่จะนำเสนอเองอันเป็นแนวคิดเรื่อง "สิทธิในการเป็นผู้ส่งสาร"

(2.3) ระดับที่สาม คือ การมีส่วนร่วมในระดับการวางนโยบายและการวางแผนใช้สื่อ ตัวอย่างที่พอเห็นเป็นรูปธรรมในปัจจุบันคือหอกระจายข่าวและวิทยุชุมชน การมีส่วนร่วมในแต่ละระดับนี้จำเป็นต้องมีปัจจัยและเงื่อนไขที่เอื้ออำนวย

ตัวอย่างงานวิจัยที่แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนถึงความสำคัญของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่มีส่วนช่วยให้การแก้ไขปัญหาของชุมชนนั้นมีประสิทธิภาพได้แก่งานวิจัยเรื่อง "การสื่อสารอย่างมีส่วนร่วมเพื่อจัดการปัญหาขยะของประชาชนท้องถิ่น อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา" ของสิทธิชัย เทวธีระรัตน์ (2547) ผู้วิจัยได้เลือกชุมชนที่เป็นที่รองรับการทิ้งขยะของอ.ปากช่องซึ่งมีปริมาณมากมาย และไม่มีวิธีการกำจัดที่ถูกต้องหลักวิชาการ ดังนั้น ชุมชนจึงต้องเผชิญกับปัญหาต่างๆ ที่เกิดจากขยะ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเชื้อโรค ความสกปรก กลิ่นเหม็น น้ำใต้ดินที่เน่าเสีย ฯลฯ แม้ว่าจะได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก แต่คนในชุมชนก็ได้แต่พูดบ่นไปวัน ๆ จนกระทั่งทีมวิจัยได้เข้าไปในชุมชน ได้ทดลองจัดรูปแบบการสื่อสารให้ประชาชนเข้ามารวมกลุ่มกัน พูดคุยปัญหา วิเคราะห์สาเหตุ หาทางออก และใช้การสื่อสารเพื่อการดำเนินกิจกรรมให้บรรลุเป้าหมาย (communication for control action) นอกจากนั้นก็ยังใช้การสื่อสารรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเข้าพบกับทางเทศบาล การจัดเวทีสนทนาพูดคุยหาทางออกกับทางราชการ ฯลฯ ซึ่งเป็นการใช้การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเป็นหนทางนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของชุมชน ซึ่งกระทำอย่างได้ผลดียิ่ง

(6) กลยุทธ์ "การใช้สื่อ" ที่มากกว่า "สื่อ"

ในขณะที่การสื่อสารเพื่อการพัฒนาในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา นั้น จะมุ่งเน้นไปที่ "กลยุทธ์การใช้สื่อ" อันได้แก่ การตอบคำถามว่า จะต้องเลือกใช้สื่ออะไร จึงจะสามารถสร้างผลกระทบในแง่การโน้มน้าวหรือการเปลี่ยนแปลง K-A-P ให้ได้มากที่สุด ในการใช้กลยุทธ์ใช้สื่อนี้มีข้อนำสังเกต 2 ประการคือ

(6.1) ขอบเขตของคำว่า "สื่อ" ที่ถูกนำมาใช้นั้น จะมีลักษณะหดตัวคับแคบคือมักจะหมายถึง "สื่อมวลชน" เช่น หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ วิทยุ โทรทัศน์ หรือมีฉะนั้นก็อาจขยายมาถึงสื่อเฉพาะกิจสมัยใหม่ เช่น แผ่นภาพ โปสเตอร์ ฯลฯ เป็นส่วนใหญ่ จนกระทั่งในระยะหลัง ๆ ก็อาจจะขยายตัวออกมาถึงสื่อพื้นบ้านหรือสื่อบุคคลบ้าง แต่ไม่อาจจะขยายตัวมากเพียงใดก็ตาม คำว่า "สื่อ" นั้น ก็ยังจำกัดวงอยู่ในคำว่า "สื่อ" (media) มากกว่าคำว่า "ช่องทาง" (channel)

คำว่า "ช่องทาง" มีความหมายกว้างขวางกว่าคำว่า "สื่อ" มาก เพราะคำว่า "ช่องทาง"

หมายถึง "วาระ/โอกาส" "พื้นที่" ฉะนั้น แนวโน้มใหม่ของการใช้กลยุทธ์สื่อจึงได้ขยายขอบเขตความหมายของคำว่า "สื่อ" มาเป็น "ช่องทาง" เพื่อที่จะรวบรวม สำรวจ และได้ใช้ทุกช่องทางที่สามารถจะสร้างการสื่อสารได้

เพราะฉะนั้น ตัวอย่างที่ได้กล่าวถึงไปบ้างแล้วว่า ในแวดวงสภากาแฟ ในกลุ่มจักสาน การพบปะเยี่ยมเยียนกันของชาวบ้าน กิจกรรมการพาเด็กนักเรียนไปเดินป่า ประเพณีทอดผ้าป่า ข้าว ฯลฯ ทั้งหมดนี้สามารถถือได้ว่าเป็น "ช่องทาง" ที่ก่อให้เกิดการสื่อสารได้ทั้งสิ้น แม้จะไม่มีวิทยุหรือโทรทัศน์ตั้งเอาไว้ก็ตาม ซึ่งหากเราต้องการจะขนานนามช่องทางเหล่านี้ว่าเป็น "สื่อ" ก็อาจจะถือว่าเป็นสื่อกิจกรรม สื่อวัฒนธรรม สื่อวัตถุ ฯลฯ

(6.2) มิติที่กว้างขวางของ "สื่อ" หากเราพิจารณา "ตัวสื่อ" อยู่เพียงแค่ว่า "ตัวสื่อ" เราก็ไม่อาจจะเข้าใจบทสรุปองค์ความรู้เรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาได้ว่า เพราะเหตุใด สื่อมวลชนจึงมีคุณูปการต่อการพัฒนาชุมชนน้อยกว่าสื่อบุคคล เพราะโดยหลักการแล้ว สื่อมวลชนดูน่าจะมี "คุณวิเศษ" มากกว่าสื่อบุคคล แต่การที่ผลการศึกษาแสดงออกมาเช่นนั้น ก็เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า "เรื่องตัวสื่อมันไม่ใช่เรื่องตัวสื่อเท่านั้น" หากทว่าเรื่องตัวสื่อมีมิติที่กว้างขวางหรือมีปัจจัยที่แวดล้อมอย่างอื่น ๆ เช่น มิติทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ปัจจัยด้านเป้าหมายและนโยบายในการใช้สื่อ ฉะนั้นในการศึกษาเรื่องตัวสื่อเพื่อนำไปใช้ในการพัฒนาให้ได้ผลอย่างแท้จริงจึงต้องขยายมุมมองตัวสื่อให้กว้างกว่าตัวสื่อดังที่กล่าวมา

เพื่อสร้างมาตรการความปลอดภัยสองชั้นในการศึกษา ก็ควรจะพิจารณา "ผู้รับสาร" ควบคู่ไปด้วย ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง "อินเทอร์เน็ตตำบลใน จ.สุรินทร์" ของศิวพร ศรีสมัย (2547) ที่ตั้งเป้าหมายที่จะศึกษาปัจจัยแวดล้อมที่เอื้อต่อความสำเร็จของโครงการอินเทอร์เน็ตตำบล แรกเริ่มในส่วนของตัวสื่อ ผู้วิจัยก็ต้องเริ่มศึกษามิติทางเศรษฐกิจ/การเมือง/และวัฒนธรรมของสื่อใหม่ตัวนี้ นอกจากนั้น เนื่องจากผู้วิจัยมีทัศนะเบื้องต้นว่า เรื่องอินเทอร์เน็ตนั้นไม่ใช่เป็นเรื่อง "เทคโนโลยี" หากแต่เป็น "เรื่องคน" ดังนั้น การศึกษา "ตัวผู้ใช้/ชุมชนที่กำลังจะใช้" เทคโนโลยีจึงมีความจำเป็นเบื้องต้น ตัวอย่างงานศึกษาเช่นนี้จะเป็นแนวโน้มของกลยุทธ์การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในอนาคต

(7) จากกลยุทธ์ "สื่อเดียว" มาสู่ "สื่อผสม"

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า แนวทางการใช้กลยุทธ์ที่มุ่งหน้าแต่จะพิสูจน์ว่า "สื่อประเภทใด" มีประสิทธิภาพมากกว่า "สื่อประเภทใด" นั้น อาจจะไม่ค่อยมีประโยชน์มากนัก เพราะอันที่จริงแล้วสื่อแต่ละประเภทจะมีประสิทธิภาพหรือไม่นั้น มักจะขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ เช่น ขั้นตอนของการ

ดำเนินงาน ลักษณะกลุ่มเป้าหมาย ประเภทของเนื้อหา ฯลฯ รวมทั้งเมื่อศึกษาแบบแผนการใช้สื่ออย่างแท้จริงของประชาชน เช่นงานวิจัยเรื่องการตัดสินใจปลูกถั่วเหลืองของเกษตรกร จ.เชียงใหม่ เราก็พบว่า ในความเป็นจริง ประชาชนมักมีวิธีการใช้สื่อแบบผสมและมีพลวัตอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น การวางแผนใช้สื่อจึงควรปรับเปลี่ยนมาเป็น "การใช้สื่อผสม" มากกว่า การเลือกใช้เพียงสื่อเดียว (กิตติพล: 2533)

และในเรื่องการผสมสื่อนั้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า จำเป็นต้องให้ความสนใจกับ "วิธีการผสม" ด้วย ในกรณีนี้ การสื่อสารเพื่อการพัฒนาจำเป็นต้องเรียนรู้บทเรียนกลยุทธ์การสื่อสารจากภาคธุรกิจที่มีความชำนาญในเรื่องการผสมสื่อให้มีประสิทธิภาพ ตัวอย่างที่เห็นอยู่ในชีวิตประจำวันก็เช่น งานโฆษณาเครื่องสำอางค์มีสทินที่เริ่มเปิดตัวเรียกความสนใจอย่างกว้างขวางด้วยสื่อโทรทัศน์เพื่อให้เป็นที่รู้จักอย่างรวดเร็วและรวดเร็ว ด้วยการใช้สารที่ผู้คนคุ้นเคยคือเสียงกตกริ่ง พร้อมประโยคเด็ด "มีสทินมาแล้วคะ" แต่เนื่องจากสื่อโทรทัศน์มีพื้นที่ให้ข้อมูลน้อย ดังนั้นจึงต้องสมทบด้วยสื่อหนังสือพิมพ์ ซึ่งมีพื้นที่ให้ข้อมูลมากกว่า สร้างความเข้าใจได้มากขึ้น เอาข้อมูลมาต่อกย้ำซ้ำทวนได้ ผู้รับสารหยิบเอามาใช้เมื่อใดก็ได้ ส่วนข่าวสารนั้นจะหยิบเอาอันเดิมจากสื่อโทรทัศน์ และเมื่อผู้รับสารมีความสนใจ มีความเข้าใจ และต้องการจะลงมือปฏิบัติ ก็จะมี "สื่อบุคคล" คือบรรดาสาวมีสทินมากดกริ่งหน้าบ้านผู้รับสารทันที

นอกจากนั้น แนวคิดเรื่องประเภทของสื่อที่จะผสมก็ต้องขยายจากที่เคยสนใจแต่การผสมสื่อมวลชนกับสื่อเฉพาะกิจสมัยใหม่เท่านั้น ดังที่กล่าวมาแล้วว่า คำว่า "สื่อ" นั้น ต้องไม่หมายถึงแค่ "media" เท่านั้น หากแต่ต้องย้อนกลับไปหมายถึง "ช่องทาง" ที่นับตั้งแต่วาระ โอกาส สถานที่ งานประเพณี การรวมกลุ่ม ที่เป็นสื่อวัฒนธรรมของชาวบ้าน เช่น สภากาแฟ การจักสาน การทอผ้า ฯลฯ

(8) จากกลยุทธ์ "การใช้สื่อ" ไปสู่ "กลยุทธ์เรื่องสาร"

เนื่องจากในช่วงทศวรรษ 1970 เกิดการเปลี่ยนแปลงจุดเน้นในด้านคณะนิเทศศาสตร์ทั่วไป กล่าวคือ แนวคิดที่มีการเน้นหนักให้ความสำคัญกับ "ตัวสื่อ" เริ่มหมดความน่าเชื่อถือ ความเชื่อที่ว่าสื่อทรงพลัง (powerful media) ได้รับการตรวจสอบว่าไม่เป็นจริง แต่ทว่า "ตัวเนื้อหาสาร" ที่ไม่ค่อยอยู่ในสายตาของนักวิชาการด้านคณะนิเทศศาสตร์กลับได้รับความสนใจเพิ่มมากขึ้น ดังนั้น ในด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา จึงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจาก "กลยุทธ์การใช้สื่อ" (media strategies) มาเป็น "กลยุทธ์การใช้สาร" (message strategies)

ข้อสังเกตเกี่ยวกับความสำคัญของเนื้อหาที่กล่าวมาข้างต้นสอดคล้องกับการเคลื่อนย้ายจุด

ความสนใจในแวดวงวิชาการเกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเช่นกัน นับตั้งแต่ทศวรรษ 1980 การศึกษาวิจัยเรื่องสื่อสารเพื่อการพัฒนาเริ่มเปลี่ยนตัวละครหลัก จากเรื่อง "ตัวสื่อ" มาสู่เรื่อง "ตัวสาร" การกลับลำครั้งนี้จำเป็นต้องกลับให้ตลอดหัวจนจรดหาง กล่าวคือต้องมีการกลับแบบจำลองการสื่อสารที่หมุนอยู่ข้างหลังด้วย

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า เบื้องหลังของแนวคิดเรื่อง "ความสำคัญของสื่อ" นั้นมีแบบจำลองการสื่อสารเชิงการถ่ายทอดคอยหมุนหลังอยู่ แต่ทว่ารากฐานความคิดที่ให้ความสนใจกับ "ตัวสาร" นั้น ได้เปลี่ยนมือมาเป็นแบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรม ในแบบจำลองนี้ให้นิยามการสื่อสารว่า เป็นกระบวนการที่สร้างความเข้าใจและความหมายร่วมให้เกิดกับคู่การสื่อสาร (Shared Meaning) การสื่อสารแบบนี้ไม่มีใครผูกขาดบทบาทเป็นผู้ส่งหรือผู้รับเพียงฝ่ายเดียว หากทว่ามีการผลัดกันรับผลัดกันส่ง (ตัวอย่างเช่น การสนทนาพูดคุยกัน) เป้าหมายการสื่อสารมิใช่การโน้มน้าวที่เอาฝ่ายผู้ส่งสารเป็นตัวตั้ง หากแต่เป็นการ "พบกันครึ่งทาง" หลังจากสื่อสารกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างเข้าอกเข้าใจกันมากขึ้น และแน่นอนว่า ต้องเป็นกระบวนการสื่อสารแบบสองทาง (Two-way communication)

อันที่จริง ความหมายของการสื่อสารแบบนี้มิใช่ของใหม่เอี่ยมถอดด้าม หากแต่เป็นการบิดผู้เฒ่าของเก่ามาเล่าใหม่ เพราะเมื่อถอยหลังกลับไปดูความหมายของคำว่า "communication" ในภาษาลาตินแล้ว จะพบว่า คำนี้หมายถึงการ**เชื่อมประสาน** (relate) กล่าวคือ หลังจากมีการสื่อสารแล้ว จะมีการเชื่อมประสานความเข้าใจ หรืออาจจะเชื่อมประสานความสัมพันธ์ระหว่างคู่สื่อสารให้แน่นหนาเข้า เช่นเดียวกับการหันมาให้ความสนใจกับเรื่อง "ตัวสาร" ก็เป็นแนวคิดดั้งเดิมที่มีอยู่ในการสื่อสารตามแบบประเพณีหรือก่อนหน้ายุคที่จะมีสื่อมวลชนสมัยใหม่เกิดขึ้นนั่นเอง

และเมื่อมีการกลับลำหันมาสนใจเรื่อง "ตัวสาร" การศึกษาวิจัยในเรื่องตัวสารซึ่งนอกจากจะ มีการวัดความสำคัญของเนื้อหาในแง่**ปริมาณ**แล้ว วิธีการศึกษาที่กำลังอยู่ในกระแสความสนใจปัจจุบันก็คือ การศึกษา**เชิงคุณภาพ** อันได้แก่ การเล่นกับเรื่อง "**ความหมาย**" (Meaning) การ**ใส่รหัส/ถอดรหัสนำสาร** (Encoding-Decoding) และดึงลึกลงไปถึงเรื่อง **วิถีคิด** ซึ่งเปรียบเสมือนตัวโปรแกรมป้อนการตีความข้อมูลที่ใส่เข้าไป

สำหรับการใช้ "กลยุทธ์การสื่อสาร" นั้น บทเรียนที่ผ่านมาของงานการสื่อสารเพื่อการพัฒนาได้ให้ข้อเตือนใจว่า จะมุ่งมองแต่**มิติเชิงปริมาณ** (เช่น กลยุทธ์การสื่อสารที่ว่า หากมีความถี่ในการเปิดรับสูง ก็จะมีพลังโน้มน้าวมาก) ไม่ได้ หากแต่จะให้ความสนใจ**มิติเชิงคุณภาพ**ให้มากกว่า ตัวอย่างเช่น การให้ข้อมูลรณรงค์เรื่องโรคเอดส์พบว่า ในขณะที่มีการรณรงค์ให้ข้อมูลข่าวสารโรคเอดส์อย่างมากมายมหาศาล แต่เมื่อมีการสำรวจการรับรู้และความเชื่อเกี่ยวกับโรคเอดส์แล้ว ก็กลับปรากฏว่า คนไทยจำนวนมากมีการรับรู้โรคเอดส์ ดังนี้

- โรคเอดส์เป็นโรคที่ถูกส่งมาฆ่าคนแล้ว ๆ ที่มีพฤติกรรมทางเพศที่ไม่เหมาะสม
- ชีวิตการทำงานก็เสี่ยงภัยอยู่แล้ว จะตายวันตายพรุ่งก็ไม่มีใครห่วงใย และก็ไม่มีใครจะให้ห่วง ตายไปก็ไม่มีใครมีความหมายกับใคร
- โรคเอดส์เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเสี่ยงดวง หากจะเกิดขึ้นกับใครก็ต้องคิดว่าเป็นเคราะห์กรรมของคนนั้น
- ในทัศนะคนขับรถสิบล้อ คิดว่าป้ายรถรงค์โรคเอดส์เป็นเรื่องไกลตัว เป็นเรื่องของหญิงบริการมากกว่า

ตัวอย่างเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า เราจำเป็นต้องสนใจมิติเชิงคุณภาพของเนื้อหาสารเพื่อแก้ไขปัญหาการรับรู้ให้ถูกต้อง

อีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้องค์ประกอบเรื่องตัวสารมีความสำคัญมากขึ้นในด้านวิชาการและส่งผลมาถึงภาคปฏิบัติการคือการเลือกกลยุทธ์ก็คือ การเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมของโลกให้กลายเป็น "สังคมสารสนเทศ" มากขึ้น คุณลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของสังคมสารสนเทศก็คือ เป็นสังคมที่กระบวนการตัดสินใจหรือวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนต้องเข้ามาเกี่ยวข้องกับข่าวสาร ข้อมูลอยู่ตลอดเวลา ข่าวสารข้อมูลจึงได้แปรสภาพไปเป็นสินค้าในด้านเศรษฐกิจ และกลายเป็นแหล่งพลังอำนาจในการการเมือง แต่ถึงแม้ปริมาณข่าวสารของทุกสังคมในโลกจะมีเพิ่มขึ้น แต่ก็มีนักวิชาการด้านคณะนิเทศศาสตร์บางท่านตั้งข้อสังเกตว่า ในขณะที่มี "ปริมาณข่าวสารมากมาย แต่กลับมีความหมายน้อยเหลือเกินกับชีวิตผู้คน" ด้วยเหตุนี้ ทิศทางการให้ความสนใจกับกลยุทธ์การใช้สารจึงควรมองดูที่มีมิติเชิงคุณภาพคือเรื่องความหมายของข่าวสาร

กลยุทธ์การใช้สารนั้น ในด้านของผู้ส่งจะสนใจในเรื่องของกระบวนการของสารตั้งแต่ขั้นต้นตอนแรกคือ การคัดเลือกสาร (message selection) การออกแบบสาร (message design) และการนำเสนอสาร (message delivery) ซึ่งเป็นเรื่องของการใส่รหัส (encoding) และเมื่อสารนั้นไปถึงมือผู้รับแล้ว จะมีกระบวนการถอดรหัส (decoding system) อย่างไร จะทำอย่างไรให้ผู้ส่งสารสามารถที่จะควบคุมความหมายของสาร (meaning control) ตั้งแต่ต้นทางจนถึงปลายทางได้

(9) กลยุทธ์การผสมสาร (mixed message)

ในยุคสมัยที่มีการมุ่งเน้นกลยุทธ์การใช้สื่อนั้น มีข้อค้นพบว่า สื่อแต่ละประเภทมีทั้งข้อเด่นและข้อด้อย ดังนั้น หากมีการผสมผสานสื่อหลาย ๆ ชนิด เพื่อลดข้อด้อยเสริมข้อเด่นน่าจะเป็นกลยุทธ์ที่ดีกว่า และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงกลยุทธ์การใช้สื่อ มามุ่งเน้นการใช้สาร แนวคิดเรื่องการผสมผสานก็ยังคงเป็นกลยุทธ์ที่น่าพิจารณา

การผสมผสานสารนั้นเป็นกลยุทธ์ที่วางอยู่บนแนวคิดเรื่อง "การปรับปรน" (articulation/hybridization) ที่พิสูจน์ว่าน่าจะมีประสิทธิภาพมากกว่ากลยุทธ์แบบ "แทนที่/ทดแทน" กลยุทธ์การผสมผสานนั้นสามารถกระทำได้ในหลายมิติด้วยกันเช่น

(9.1) การผสมผสานรูปแบบการสื่อสารแบบเก่ากับแบบใหม่ ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วว่า แนวคิดเรื่องการพัฒนาแบบทางเลือกนั้นมีความเชื่อว่า "ในหมู่ประชาชนนั้นไม่ว่างเปล่า" แม้แต่ในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ในชุมชนก็ไม่ว่างเปล่าเช่นเดียวกัน ดังนั้น ในการทำงานจึงควร จะสำรวจรูปแบบการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ชุมชนมีอยู่เดิม แล้วนำเอารูปแบบการสื่อสารอย่าง ใหม่เข้าไปผสมผสาน ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของศุภางค์ นันตา (2547) เรื่อง "การสื่อสารทางเลือก ใหม่กับการพัฒนาเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์" ซึ่งผู้วิจัยได้สำรวจว่ารูปแบบการสื่อสารที่ชุมชนมีอยู่ เช่น การเยี่ยมเยียน การพบปะพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ ฯลฯ จะสามารถนำมาประสานกับ รูปแบบการจัดประชุมประจำเดือน การทำบันทึกการประชุม การจัดทำบัญชี ฯลฯ เพื่อนำมาใช้ใน งานพัฒนากลุ่มออมทรัพย์ได้อย่างไร

(9.2) การผสมผสานระหว่างเนื้อหาที่มี "สาระ" กับ "เนื้อหาที่ให้ความบันเทิง แต่เดิมนั้น ในสาขาวิชาการคณะนิเทศศาสตร์ มักจะแยกประเภทเนื้อหาแบบ "ที่มีสาระ" ที่มุ่งให้ความรู้ให้ การศึกษา (education) กับเนื้อหาที่ให้ "ความรื่นเริงสนุกสนาน" (entertainment) ออกจากกัน และในการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้น มักจะให้ความสนใจกับเนื้อหาสาระประเภท "สาระ" เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ประสบการณ์ในภาคสนามที่เป็นจริงก็ได้ให้บทเรียนที่มีคุณค่าแก่วง วิชาการว่า เนื้อหาที่สามารถจะก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างมาก กลับกลายเป็นเนื้อหาผสม ระหว่าง "สาระ" กับ "บันเทิง" (edutainment) ตัวอย่างเช่น มีงานวิจัยที่พบว่า ภาพยนตร์จีนชุด เปาบุ้นจิ้นที่เข้ามาฉายในประเทศไทยสามารถส่งเสริมค่านิยมบางประการที่เป็นที่พึงปรารถนาของ สังคม เช่น ความกตัญญูรู้คุณ ความยุติธรรม ความซื่อสัตย์ หรือผลจากละครโทรทัศน์เรื่อง "เฉพาะ หัวใจให้เธอ" ที่เป็นละครรักที่แทรกเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการบริจาคอวัยวะให้สภากาชาดไทยก็ สามารถส่งผลให้เพิ่มยอดสถิติผู้บริจาคอวัยวะในช่วงเวลาที่ละครกำลังออกอากาศ เป็นต้น (กาญจนา, กิตติ, ปารีชาติ, 2543)

(9.3) การผสมผสานเนื้อหาของคนหลาย ๆ กลุ่ม ปัญหาประการหนึ่งที่สังคมไทย มักจะประสบก็คือ การขาดพื้นที่ที่จะให้คนหลายๆเพศหลายๆวัยมีโอกาสได้มาแลกเปลี่ยนทำ ความรู้จักและเข้าใจกัน ทั้งนี้เนื่องจากสภาพชีวิตสังคมสมัยใหม่ได้แยกกลุ่มคนต่างเพศต่างวัยให้ ออกไปใช้ชีวิตในกาลเวลาและสถานที่ที่แตกต่างกัน จึงมักเกิดปัญหาที่เรียกว่า "ช่องว่างระหว่าง

วัย" เช่น ปัญหาความไม่เข้าใจกันระหว่างพ่อแม่ลูก ในฐานะที่ความหมายที่แท้จริงของการสื่อสารคือการเชื่อมโยงชักใยให้ผู้คนให้เข้ามามีความสัมพันธ์กัน กลยุทธ์ประการหนึ่งก็คือ การผสมผสานเนื้อหา

งานวิจัยเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนห้วยแก้ว จ.เชียงใหม่" ของศรีธรรม โรจน์สุพจน์ และคณะ (2547) ได้แสดงให้เห็นการใช้การสื่อสารเพื่อผสมผสานเนื้อหา ระหว่างคน 3 รุ่น คือ ผู้อาวุโสของชุมชนที่มีองค์ความรู้เรื่องป่าอย่างดี แต่ทว่าไม่มีรูปแบบการสื่อสารเพื่อถ่ายทอดให้แก่เยาวชนคนรุ่นใหม่ ที่มวิจัยได้นำเอากล้องถ่ายวิดีโอและคอมพิวเตอร์ตัดต่อวิดีโอเข้าไปในชุมชน รูปแบบและเนื้อหาของสื่อสมัยใหม่เป็นที่สนใจของกลุ่มเยาวชนและอยู่ห่างไกลจากความสนใจของผู้อาวุโส และเมื่อมอบหมายให้เยาวชนไปถ่ายทอดเรื่องป่าชุมชน ทีมวิจัยก็เห็นว่า เยาวชนได้ไปทำงานร่วมกับผู้อาวุโสในการหยิบเอาเนื้อหาเรื่องป่าจากคนรุ่นเก่ามาผสมผสานกับเนื้อหาและวิธีการนำเสนอแบบคนรุ่นใหม่ เพื่อจะใช้เผยแพร่สืบทอดยังคนรุ่นใหม่ต่อไป เครื่องมือการสื่อสารที่นำเข้าไปจึงเปรียบเสมือนการจัดให้มีพื้นที่สาธารณะสำหรับการผสมผสานเนื้อหาของคนกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน

เรื่องที่ 15.3.3 แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงประเด็นความสนใจเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

นอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงแนวคิดและกระบวนทัศน์ทั้งเรื่องการพัฒนาและการสื่อสารแล้วในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมา สังคมไทยได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมอย่างมากมาย ตัวอย่างเช่น เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วง 14 ตุลา 2516 การเกิดวิกฤติทางเศรษฐกิจในช่วงปีพ.ศ.2540 การเปลี่ยนแปลงทั้งด้านแนวคิดและสภาพความเป็นจริงของสังคม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงประเด็นแห่งความสนใจในการศึกษาค้นคว้าในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ตัวอย่างของการเปลี่ยนแปลงประเด็นต่าง ๆ มีดังนี้

(1) ความสนใจเรื่อง "สิทธิการสื่อสาร"

ในการวิพากษ์วิจารณ์กระบวนทัศน์การพัฒนาที่เริ่มมาตั้งแต่ทศวรรษ 1930 เป็นต้นมา มีข้อคิดเห็นประการหนึ่งที่เสนอว่า สาเหตุของการด้อยพัฒนาที่แท้จริงนั้น มิได้เกิดมาจากลักษณะความล้าหลังแบบ "โง่ จน เจ็บ" ของประชากรในโลกที่สาม หากทว่าเกิดมาจากการไร้สิทธิไร้เสียงในการเข้าร่วมตัดสินใจทิศทางของการพัฒนาต่างหาก จากแนวคิดดังกล่าวจึงเริ่มมีกระแสที่เคลื่อนไหวเกี่ยวกับเรื่อง "สิทธิมนุษยชน" ควบคู่ไปกับสิทธิด้านอื่น ๆ สิทธิด้านการสื่อสารก็เป็นหนึ่งในสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐาน

อย่างไรก็ตาม ข้อเท็จจริงประการหนึ่งที่ต้องคำนึงถึงในการกล่าวถึงประเด็นใหม่ ๆ เช่น เรื่อง สิทธิการสื่อสารนี้ก็คือ เมื่อหวนกลับคิดถึงยุคสมัยเริ่มแรกที่เริ่มมีการนำแนวคิดเรื่อง "การพัฒนา" "ความทันสมัย" เข้ามาในสังคม ในยุคสมัยนั้นประชาชนอาจจะมึนงงกับแนวคิดใหม่ ๆ เหล่านี้ และ ก็คงจะมีกระแสต่อต้านหรือคัดค้านแนวคิดเรื่อง "ความทันสมัย" เช่นเดียวกับการนำแนวคิดเรื่อง สิทธิการสื่อสารเข้ามาใช้นี้ก็เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อแนวคิดเรื่อง "การไม่มีสิทธิในการสื่อสาร" นั้นได้ถูกปลูกฝังอยู่ในพื้นที่ความคิดของประชาชนไทยมานานแสนนาน ฉะนั้น เราจึงจะ ได้เห็นการปะทะกันระหว่างแนวคิดเรื่อง "ความลับของทางราชการ" กับแนวคิดเรื่อง "พรบ.การรับรู้ ข่าวสารของทางราชการ" ที่มีคำขวัญว่า "เปิดเผยเป็นหลัก ปกปิดเป็นรอง" หรืออาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องสิทธิในการสื่อสารนั้นถือได้ว่าเป็นนวัตกรรมด้านการพัฒนาอย่างหนึ่ง

สำหรับแนวคิดเรื่องสิทธิในการสื่อสารนั้น ในปัจจุบันนี้มีการแยกแยะอย่างชัดเจนมีอยู่ 2 หมวดใหญ่ ๆ คือ สิทธิในการเป็นผู้รับสาร (right to know) ซึ่งค่อนข้างเป็นที่คุ้นเคยกันมาบ้าง เช่น โอกาสในการเข้าถึงข่าวสารอย่างเท่าเทียมและทั่วถึง แต่สิทธิที่ยังค่อนข้างเป็นเรื่องใหม่แปลกหูคือ สิทธิในการเป็นผู้ส่งสาร (right to inform) ซึ่งสิทธินี้เคยเป็นอภิสิทธิของกลุ่มผู้ส่งสารบางกลุ่ม เท่านั้น แต่ในปัจจุบันนี้ได้เริ่มมีการให้ความสนใจกับโอกาสของคนทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย

มีกลุ่มคนบางกลุ่มในสังคมที่ถูกรับรู้ให้มีฐานะเป็นเพียง "ผู้รับสาร" เท่านั้น หรือมักเป็น "ผู้ที่ ถูกพูดถึง" (อย่างห่วยไย) ในข่าวสารเนื่องจากมีความเชื่อว่า คนกลุ่มนี้ยังขาดความสามารถที่จะ แยกแยะข่าวสาร คนกลุ่มนี้คือ "กลุ่มเด็ก ๆ" และ "กลุ่มเยาวชน" ดังนั้น เด็กและเยาวชนจึงแทบจะ เป็นผู้ไร้สิทธิไร้เสียงในการเป็น "ผู้ส่งสาร" เพราะแม้แต่เป็นเพียง "ผู้รับสาร" ก็ยังต้องมีผู้พิทักษ์ ปกป้อง อย่างไรก็ตาม ตามแนวคิดเรื่องสิทธิการสื่อสารโดยเฉพาะสิทธิในการเป็นผู้ส่งสารที่ได้ กล่าวมานั้น ได้มีตัวอย่างงานวิจัยเรื่อง "การวิเคราะห์กระบวนการทำข่าวของสำนักข่าวเด็กและ เยาวชน: ขบวนการสืบประวัติ" ของรณชาติ บุตรแสนคม (2547) ที่ศึกษาขบวนการสืบประวัติซึ่งเป็น เครื่องข่ายการสื่อสารที่มีเด็ก ๆ เป็นนักข่าว เป็นผู้คัดเลือกรายงานข่าวสารต่าง ๆ ข่าวสารที่ ออกมาจึงเกิดจากมุมมอง วิธีคิด และความสนใจของเด็ก ๆ และนับเป็นกรณีตัวอย่างของการใช้ สิทธิในการเป็นผู้ส่งสารของกลุ่มเด็ก ๆ

(2) ประเด็นเรื่อง "การรู้เท่าทันสื่อ"

น่าสังเกตว่า ในยุคแรกที่มีแนวคิดเรื่องการนำสื่อมาใช้ในการพัฒนานั้น ช่างได้แนวคิดเรื่อง การใช้สื่อเพื่อพัฒนานั้นจะสะท้อนทัศนคติที่มีต่อ "สื่อ" ดังนี้

- มอง "สื่อ" แต่ที่ "ตัวสื่อ" เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นทัศนคติค่อนข้างคับแคบดังที่ได้กล่าว

ไปแล้วในเรื่องกลยุทธ์ โดยที่อาจจะมองไม่เห็นมิติทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของสื่อ

- มอง "สื่อ" ในทางบวกเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือคิดแต่ด้านที่ว่าจะนำสื่อมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ทางเดียว หรือคิดถึงเพียงแต่จะเป็นประโยชน์/มีประสิทธิภาพมากหรือน้อย แต่ไม่ได้คิดว่า สื่ออาจจะเป็นโทษ

- เป็นมุมมองที่มองไปจากจุดยืนของ "ผู้ส่งสาร" คือ พยายามจะใช้สื่อเพื่อตอบสนอง และให้ผลประโยชน์แก่ผู้ส่งสาร

- ยังอาจจะมองไม่เห็น "ลักษณะที่ซับซ้อนและแตกต่าง" ระหว่างสื่อประเภทต่าง ๆ เช่น ระหว่างสื่อสิ่งพิมพ์กับสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วนักสื่อสารเพื่อการพัฒนา มักจะมองว่า สื่อสิ่งพิมพ์มีกำแพงด้านการอ่านออกเขียนได้ขวางกั้นอยู่แต่วิทยุและโทรทัศน์นั้นจะช่วยให้ผู้รับสารเข้าถึงได้ง่ายเท่านั้น

เมื่อแนวทางการใช้สื่อเพื่อพัฒนาได้ผ่านพ้นไปแล้ว 3-4 ทศวรรษ ทักษะที่มีต่อเรื่อง "สื่อ" ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปจากที่กล่าวมาข้างต้น และเป็นที่มาของประเด็นใหม่ ๆ ในเรื่องการใช้สื่อเพื่อพัฒนาดังนี้คือ

- การมอง "สื่อ" นั้น จะมองแต่ "ตัวสื่อ" ไม่ได้ แต่จะต้องมอง "มิติด้านเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม/เทคโนโลยี" ของตัวสื่อด้วย ฉะนั้นเมื่อมีการสำรวจว่าเพราะเหตุใดสังคมไทยจึงไม่สามารถใช้สื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ พัฒนาสังคมได้อย่างเต็มที่ คำตอบจึงไม่ได้อยู่ที่ตัวสื่อ หากแต่อยู่ที่ระบบเศรษฐกิจของสื่อมวลชนไทยซึ่งมีลักษณะทางธุรกิจ มีเป้าหมายเพื่อการแสวงหาผลกำไรเป็นหลัก นี่จึงเป็นอุปสรรคในการนำสื่อมาใช้เพื่อประโยชน์ส่วนรวมสาธารณะ

- และเมื่อสื่อได้กลายเป็นธุรกิจที่มีเป้าหมายเพื่อมุ่งหวังผลกำไร เราจึงไม่อาจจะมองสื่อแต่ในทางบวกได้เพียงด้านเดียว เพราะบ่อยครั้งที่สื่ออาจจะทำร้ายสังคมส่วนรวมเพียงเพื่อเป้าหมายทางธุรกิจ ตัวอย่างที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็เช่น การใช้เรื่องเพศและความรุนแรงมาเป็นจุดขาย การโฆษณาที่เกินจริง การเป็นข่าวเพื่อหวังทำยอดขาย ฯลฯ ดังนั้น ผู้ชมจึงต้องมีทักษะที่จะจำแนกแยกแยะสื่อทั้งในทางบวกและทางลบ

- แนวคิดเรื่อง "การรู้เท่าทันสื่อ" เป็นแนวคิดที่มองไปตามมุมมองของผู้รับสาร ที่เห็นว่าเมื่อสื่อมีผลประโยชน์ทางอำนาจเศรษฐกิจและการเมืองอยู่เบื้องหลัง และผลประโยชน์ก็เกิดมาจากการตักตวงเอาไปจากกลุ่มผู้รับสาร เรื่องการสื่อสารดังกล่าวจึงเป็นเรื่องที่มี "ฝ่ายได้-ฝ่ายเสีย" ดังนั้น ผู้รับสารจึงควรมีอำนาจเชิงความรู้ที่จะเท่าทันสื่อ เพื่อรักษาผลประโยชน์ของผู้รับสารเอง

- และประเด็นสุดท้ายก็คือ ความเข้าใจในเรื่องลักษณะที่ซับซ้อนและแตกต่างกัน ระหว่างสื่อประเภทต่าง ๆ เนื่องจากประชาชนทั่วไปยังคงมีความเข้าใจว่า "สิบปากว่าไม่เท่าตา

เห็น" ดังนั้น สื่อโทรทัศน์ซึ่งเป็นสื่อที่มีทั้งภาพและเสียงจึงมักได้เปรียบในแง่ความน่าเชื่อถือมากกว่าสื่อวิทยุ แต่ความจริงแล้ว บรรดาภาพต่าง ๆ ที่สายตาของผู้ชมจะได้นั้นมิใช่ "ภาพที่เป็นจริง" เสมอไป หากแต่เป็น "ภาพที่เกิดจากการประกอบสร้าง" (construct) ขึ้นมา ดังนั้น ผู้รับสารจึงจำเป็นต้องมีความรู้เท่าทันลักษณะที่ซับซ้อนของสื่อสมัยใหม่

(3) ความสนใจเรื่อง "การผลิตสื่อ" สู่เรื่อง "การจัดการสื่อ"

ข้อเท็จจริงที่ค้นพบเกี่ยวกับ "สื่อ" อีกประการหนึ่งก็คือ ในขั้นตอนของการผลิตสื่อ (media production) ที่แม้เมื่อพิจารณาโดยผิวเผิน อาจจะเป็นขั้นตอนที่มีปัญหามากนั้น แต่ผลการวิจัยสำรวจองค์ความรู้เรื่องการผลิตสื่อเพื่อการพัฒนาได้แสดงว่าในการผลิตสื่อ นั้น บ้านเรามีศักยภาพในระดับที่น่าพอใจ แต่ในขั้นตอนของการบริหารจัดการและการประสานงานด้านการเผยแพร่และการใช้สื่อเพื่อเป้าหมายของการพัฒนานั้น (media management) ยังมีปัญหาอยู่อย่างมาก และต้องการการค้นคว้าวิจัยอย่างยิ่ง (ในขณะที่ภาคธุรกิจสื่อมีการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพที่น่าพอใจ) ตัวอย่างเช่น การจัดการผลิตเพื่อป้องกันให้แก่หอกระจายข่าว นั้น เป็นผลงานจากหลายหน่วยงานของรัฐ โดยที่ต่างฝ่ายต่างผลิตและไม่มีการแลกเปลี่ยนหมุนเวียนใช้งานกัน ดังนั้น จึงน่าจะมีการวิจัยหัวข้อเช่นว่า จะเป็นไปได้ไหมที่จะมีศูนย์ประสานงานระดับชาติหรือระดับภูมิภาคที่เก็บรวบรวมหรือทำสำเนาเทปเสียง วิดีโอที่อัดรายการดี ๆ จากโทรทัศน์ และส่งไปตามศูนย์ชมโทรทัศน์ร่วมกันที่อยู่ตามหมู่บ้านหรือหอกระจายข่าว เป็นต้น

(4) ประเด็นความสนใจเรื่องสื่อพื้นบ้าน

ใน 3 ทศวรรษที่ผ่านมา เป้าหมายใหญ่ของการศึกษาค้นคว้าวิจัยในเรื่องของการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา นั้น มักจะมุ่งเน้นไปที่สื่อมวลชนเป็นอันดับแรก แต่ทว่าสำหรับปัจจุบันและอนาคต แนวคิดเรื่องการใช้สื่อผสม (mixed media) รวมทั้งการเหลียวแลมองสื่อประเภทอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากสื่อมวลชน เช่น สื่อพื้นบ้าน สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ ฯลฯ คงจะมีเพิ่มมากขึ้น

กล่าวสำหรับสื่อพื้นบ้านซึ่งเป็นสื่อที่อยู่คู่กับสังคมไทยมายาวนานจนชาวบ้านมีความคุ้นเคยไว้วางใจ และไม่มีช่องว่างทางการสื่อสารระหว่างผู้ส่งกับผู้รับ นอกจากนั้น สื่อพื้นบ้านก็ยังเป็นพลังที่ไว้ใจได้เสมอของการพัฒนา ดังจะพบว่า หลังจากเปิดตัวและพบกับความล้มเหลว (หรือความสำเร็จที่ไม่แน่นอน) ของสื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาไปได้สักระยะหนึ่ง ก็ได้มีแนวคิดเรื่องการนำสื่อพื้นบ้านมาใช้เพื่อการพัฒนา เช่น เอาจมอลำมารณรงค์ให้เลิกกินปลาดิบในภาคอีสาน เอาจ

หนังสือพิมพ์มารวมครั้งก็ให้ใช้ถุงยางอนามัยทางภาคใต้ ผลจากการวิจัยทุกชิ้นให้ข้อสรุปตรงกันว่า เมื่อประยุกต์เอาสื่อพื้นบ้านมาใช้ในการพัฒนาด้านต่างๆ มักจะได้ผลสมดังใจหวังทุกครั้งไป

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาวิจัยที่มีมาเป็นส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แตะต้องปัญหาที่ว่า ในการนำเอาสื่อพื้นบ้านมาใช้งานนั้น เป็นการใช้อย่างทะนุถนอมหรือใช้อย่างทิ้งขว้าง ใช้อย่างให้เกียรติและศักดิ์ศรีแก่สื่อประเภทนี้หรือไม่ รวมทั้งปัญหาที่ก้าวเลยไปกว่านั้นก็คือ "มีแต่การนำเอามาใช้ แต่ไม่มีการพัฒนา/ทำนุบำรุงรักษาสื่อประเภทนี้เลย" ทั้ง ๆ ที่สภาพความเป็นจริงของสื่อพื้นบ้านนั้น กำลังล้มหายตายจากไปที่ละอย่างสองอย่าง ส่วนที่เหลือรอดชีวิตมาได้ก็แทบจะไม่เหลือเค้าเดิมหรือรักษาจิตวิญญาณที่แท้จริงเอาไว้ได้ เช่น การแสดงลิเกที่ทั้งรำและร้องดันไม่เป็น เป็นแต่ร้องเพลงลูกทุ่งเป็นต้น การสูญสลายของสื่อประเภทนี้นั้น ก็เกิดมาจากปัจจัยแวดล้อมหลาย ๆ อย่าง เริ่มตั้งแต่สภาวะของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป การถูกเบียดขับจากสื่อสมัยใหม่ ศักยภาพในการปรับตัวที่แตกต่างกันไปของสื่อพื้นบ้านแต่ละชนิด เป็นต้น ดังนั้น หัวข้อการวิจัยที่ควรจะมีอย่างยิ่งสำหรับสื่อพื้นบ้านก็คือ นอกเหนือจากการที่สังคมได้นำเอาสื่อพื้นบ้านไปใช้ประโยชน์แล้ว ก็มีคำถามว่า สังคมจะทำนุบำรุงและสืบทอดสื่อของเดิมเหล่านี้ได้อย่างไร มิฉะนั้นแล้ว สื่อพื้นบ้านไทยก็คงมีชะตากรรมเดียวกับป่าไม้ของไทยที่มีแต่การตัดมาใช้ แต่ไม่มีกระบวนการบำรุงรักษาและสืบทอดให้ยั่งยืนต่อไปในอนาคต

สำหรับมิติเรื่องการสืบทอดนั้น โดยส่วนใหญ่แล้ว มักมีความเข้าใจกันว่าเป็นปัญหาสำคัญในด้านผู้ผลิต/ศิลปิน/ผู้ส่งสาร (sender) แต่ความจริงแล้ว การสืบทอดที่สำคัญกว่านั้นคือ การสืบทอดกลุ่มผู้ชม/ผู้รับสาร โดยเฉพาะกลุ่มผู้ชมในอนาคตอันได้แก่เด็กและเยาวชน ทั้งนี้ เนื่องจากคนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่หลุดจากวงโคจรของสื่อพื้นบ้านไปเข้าสู่อ้อมอกของสื่อสมัยใหม่ได้ง่ายที่สุด ดังผลการวิจัยสำรวจกลุ่มผู้ชมสื่อพื้นบ้านทุกประเภทจะพบว่า เป็นคนที่มีอายุ 30 กว่าปีขึ้นไปเป็นส่วนใหญ่

ข้อเสนอแนะสำหรับการสืบทอดกลุ่มผู้ชมในอนาคตของสื่อพื้นบ้านนั้น ก็คือ อาจจะต้องสร้างความหลากหลายในองค์ประกอบทุกตัวของการสื่อสารนับตั้งแต่ S (sender) - M (message) และ C (channel) เนื่องจากตัว R (receiver) นั้นมีหลากหลายมากขึ้น ดังกรณีตัวอย่างของวงดนตรีหมอลำบางวงที่มีกลุ่มนักแสดงหลายรุ่นหลายวัยที่สามารถสร้างเนื้อหาสื่อสารกับผู้ชมที่มีหลากหลายได้ แต่ที่สำคัญก็คือ ต้องแสวงหา "ช่องทาง/โอกาส" ให้สื่อพื้นบ้านได้เปิดตัวให้มากที่สุด ทั้งนี้ เพราะเหตุแห่งความสูญสลายของสื่อพื้นบ้านมักเริ่มมาจากการขาดช่องทางที่จะส่งสาร

ภาพที่ 2 : ความหลากหลายในองค์ประกอบของการสื่อสาร

(5) ประเด็นความสนใจเรื่อง "สื่อบุคคล"

ดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้ว ผลจากการประมวลสรุปองค์ความรู้เรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาได้ให้ข้อสรุปว่า สำหรับสื่อที่ยังมีอาณาพหุศาสตร์และมีขนาดใหญ่ เช่น สื่อมวลชน ก็ยังมีปัจจัยเกี่ยวรั้งในการนำมาใช้ในการพัฒนาเพื่อประโยชน์ส่วนรวม แต่สื่อที่กลับมีคุณูปการอย่างมากต่อการพัฒนาชุมชน กลับเป็นสื่อขนาดเล็ก ๆ เช่น สื่อบุคคล

การที่สื่อเล็ก ๆ เช่น สื่อบุคคลนั้นมีคุณูปการอย่างมากต่องานพัฒนาชุมชน ข้อเท็จจริงนี้สะท้อนให้เห็นโครงสร้างสังคมในชนบทที่ยังคงมีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและรักษาสายสัมพันธ์ภายในกลุ่มแบบต่าง ๆ เอาไว้ แต่ในขณะที่สื่อบุคคลมีคุณูปการอย่างมากต่อการพัฒนาการศึกษาสื่อบุคคลกลับมีน้อยมาก และเท่าที่มีอยู่นั้น ก็ใช้วิธีการวิจัยที่จำกัดมาก กล่าวคือ มักใช้การวิจัยเชิงปริมาณเพื่อศึกษาคุณสมบัติของสื่อบุคคล หรือมีขณะนั้นก็ศึกษาพฤติกรรมการเปิดรับสื่อของผู้นำชุมชน เป็นต้น ปริมาณอันจำกัดของงานศึกษาสื่อบุคคล รวมทั้งวิธีการศึกษาที่ค่อนข้างผิวเผินนั้น อาจสะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงของการวิจัยเรื่องตัวบุคคลว่า การศึกษา "ตัวคน" นั้น เป็นเรื่องที่ค่อนข้างยากลำบาก เพราะต้องรบกวนเวลาและความสนใจของผู้ให้ศึกษาอย่างมาก รวมทั้งผู้ให้ศึกษายังต้องมีความไว้วางใจแก่นักวิจัยเป็นอย่างมากอีกด้วย

สำหรับประเภทของสื่อบุคคลที่ศึกษานั้น สามารถแยกย่อยออกไปได้หลายประเภท เช่น

- (1) สื่อบุคคลนอกชุมชน เช่น เกษตรตำบล พนักงานอนามัย ครู ฯลฯ กับสื่อบุคคลในชุมชน เช่น พระ ผู้นำชุมชน หมอตำแย หมอธรรม หัวหน้าเหมืองฝาย ฯลฯ
- (2) สื่อบุคคลที่เป็นฆราวาส และที่เป็นพระสงฆ์
- (3) สื่อบุคคลที่ทำหน้าที่เป็นรอยต่อเชื่อมระหว่างโลกใหม่กับโลกเก่า หรือโลกภายนอกกับโลกในชุมชน เช่น หมอเสนารักษ์ คนที่ออกไปเคยออกจากหมู่บ้านไปหางานทำข้างนอก ฯลฯ

(4) ผู้นำที่เป็น "ชุมพลังทางปัญญา" ด้านต่าง ๆ ของชุมชน

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับการศึกษาสื่อบุคคล ก็คือ มักจะสนใจสื่อบุคคลในฐานะผู้นำทางความคิด (opinion leader) ทิศทางการศึกษาจึงพุ่งไปสู่การสื่อสารขาออก (output) ว่าสื่อบุคคลจะชักจูงโน้มน้าวอะไรได้บ้าง แต่ยังขาดมิติความสนใจในการสื่อสารขาเข้า (input) คือ การศึกษาว่า ผู้นำชุมชนได้ใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาตนเองอย่างไร จึงควรมีการศึกษาการสื่อสารทั้งขาเข้าและขาออกของสื่อบุคคล

ภาพที่ 3: การสื่อสารขาเข้าและขาออกของสื่อบุคคล

(6) ประเด็นความสนใจเรื่อง "สื่อเฉพาะกิจ"

มีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า เวลาที่เราใช้คำว่า "สื่อเฉพาะกิจ" นั้น เรามักจะนึกถึงแต่เฉพาะสื่อสมัยใหม่ เช่น แผ่นพับ โปสเตอร์ เทป วิดีโอ สไลด์ หอกระจายข่าว ฯลฯ แต่หากเราได้ให้คำนิยามว่า สื่อเฉพาะกิจนั้นหมายถึงสื่อที่มีลักษณะการใช้แบบเฉพาะกาลเวลา เฉพาะสถานที่ หรือเฉพาะกลุ่มเป้าหมายแล้ว คำนิยามนี้จะรวบรวมเอาบรรดาสื่อเฉพาะกิจตามแบบประเพณี เช่น งานเทศกาล สภากาแฟ การพบปะกันในวาระ/โอกาส/สถานที่/และกลุ่มเป้าหมายเฉพาะๆ เข้ามาด้วย โดยที่สื่อเฉพาะกิจตามแบบประเพณีนี้มีคู่กับสังคมชนบทมาเป็นเวลานานแล้ว แต่ได้ผ่านการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา และสมควรที่จะต้องผนวกรวมเข้ามาไว้ในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

(6.1) สื่อเฉพาะกิจสมัยใหม่

สำหรับสื่อเฉพาะกิจแบบสมัยใหม่นั้น เป็นสื่อที่อยู่ในความสนใจของนักวิจัยค่อนข้างมากเนื่องจากการวิจัยใช้สื่อเฉพาะกิจสมัยใหม่หลายอย่าง โดยเฉพาะงานด้านสาธารณสุขซึ่งไม่แปลกหน้าเลยกับบรรดาแผ่นพับโปสเตอร์ เทป ฯลฯ ผลการวิจัยส่วนใหญ่พบว่า บรรดาสื่อขนาดเล็กเหล่านี้ล้วนมีคุณูปการสูงต่องานพัฒนา (อย่างน้อยก็โดยเปรียบเทียบกับสื่อมวลชน) แต่เนื่องจากสื่อเหล่านี้เป็นสื่อเฉพาะกิจ ซึ่ง "สื่อ" ก็บ่งบอกอยู่แล้วว่าเป็นสื่อที่ใช้ชั่วคราว ผลิตในเชิงถาวรยั่งยืนจึงมีน้อย

มีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับสื่อเฉพาะกิจบางประเภทที่น่าจะนำมาใช้ประโยชน์ในการ

พัฒนาได้อย่างมาก แต่กลับไม่สามารถจะใช้ได้อย่างเต็มศักยภาพ และสมควรจะเป็นประเด็นที่จะศึกษาค้นคว้าต่อไป

มีสื่อเฉพาะกิจประเภทหนึ่ง ซึ่งน่าจะเรียกว่าเป็น "สื่อชุมชน" เนื่องจากตั้งอยู่ในชุมชน และสามารถนำมาใช้ได้อย่างต่อเนื่อง คือ หอกระจายข่าว มีงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับหอกระจายข่าวอยู่หลายสิบชิ้น ทั้งนี้ก็คงเนื่องมาจากปริมาณของหอกระจายข่าวที่มีทั่วประเทศ 35,000 แห่ง (สำรวจปี 2536) หอกระจายข่าวนั้นในแง่ตัวสื่อแล้ว จะเรียกได้ว่า "อุดมคติ" เพราะเป็นสื่อที่ตั้งอยู่ในชุมชน ทำให้ไม่มีปัญหาด้านการเข้าถึง เป็นสื่อกระจายเสียง ทำให้ไม่มีปัญหาเรื่องการอ่านออกเขียนได้ ผู้ใช้รับฟังได้ฟรี ซึ่งแก้ปัญหาเรื่องการเข้าถึงด้านเศรษฐกิจ และน่าจะเกิดมาจากความต้องการของชุมชนเอง เนื่องจากมีถึง 85% ที่ชาวบ้านก่อตั้งเอง แต่ทว่า ผลการวิจัยส่วนใหญ่ก็ระบุว่า หอกระจายข่าวไม่ได้ถูกนำมาใช้อย่างเต็มศักยภาพไม่ว่าจะเป็นสาเหตุมาจากปัจจัยภายนอก เช่น การขาดนโยบายและการประสานงานที่ดีระหว่างหน่วยงานที่รับผิดชอบ หรือมาจากปัจจัยภายใน คือการขาดความรู้สึกเป็นเจ้าของและมีส่วนร่วมของชุมชน

ดวงพร คำบุญวัฒน์ และคณะ (2546) ได้ให้ความสนใจกับการพัฒนาปัจจัยภายใน คือ การสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาหอกระจายข่าวให้ตอบสนองต่อความต้องการของชุมชน โดยเลือกหมู่บ้าน 7 แห่ง ใน จ.ชุมพร ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า การสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมนั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ และเป็นปัจจัยหลักในการพัฒนาสื่อชุมชนตัวนี้ โดยอาศัยการร่วมมือจากหน่วยงานสนับสนุนต่าง ๆ จากภายนอก (external social support) และหลังจากที่ผลการวิจัยในระยะแรกในการสร้างการมีส่วนร่วมสำเร็จลุล่วงไปแล้ว ทีมวิจัยก็ยังคงศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางในการรักษาผลสำเร็จนั้นให้มีลักษณะยั่งยืนต่อไปในระยะที่สอง

(6.2) สื่อเฉพาะกิจตามแบบประเพณี

สำหรับสื่อเฉพาะกิจตามแบบประเพณีเป็นรูปแบบการสื่อสารที่มีอยู่อย่างหลากหลายในวิถีชีวิตของชาวบ้านและชุมชน และหลายครั้งที่อาจจะเหลื่อมทับอยู่กับสิ่งที่เรียกว่า "สื่อพื้นบ้าน" แต่เนื่องจากความหมายของสื่อพื้นบ้านเองก็ถูกทำให้หดตัวแคบเข้าอยู่เพียงแค่การแสดงต่างๆ เช่น โนรา หมอลำ ค่าวซอ ฯลฯ ดังนั้น ในที่นี้จึงได้แยกเอาสื่อเฉพาะกิจตามแบบประเพณีออกมา ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นการแสดง หากแต่เป็นการจัดพื้นที่และกาลเวลาให้เกิดการสื่อสารขึ้นมา

ตัวอย่างเช่น การศึกษาเรื่องรูปแบบการสื่อสารแบบเฉพาะกิจของคนกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนทุ่งขวาง อ.พนัสนิคม จ.ชลบุรี ของสมสุข หินวิมาน (2546) ที่ประกอบด้วยกลุ่มสภากาแพและกลุ่มคนที่ไปวัดประจำหมู่บ้าน สำหรับการรวมกลุ่มเฉพาะกิจที่ร้านกาแพหรือที่วัดในหมู่บ้าน

นั้นมีความเป็นมา มีจุดมุ่งหมายในการรวมตัว มีกิจกรรม มีเงื่อนไขและเวลาในการรวมกลุ่ม และภายในกลุ่มนั้น จะมีลักษณะการสื่อสารและการไหลเวียนของข่าวสาร ผู้วิจัยพบว่า ในขณะที่การรวมกลุ่มที่สภากาแฟนั้นจะเป็นเรื่องทางโลก (secular) การรวมกลุ่มที่วัดนั้นจะเป็นเรื่องทางธรรม การรวมตัวในทั้ง 2 แบบ มีจุดมุ่งหมายเฉพาะในการสื่อสาร เช่น การสื่อสารที่ร้านกาแฟนั้นจะมุ่งเน้นว่า เป็นพื้นที่ที่เปิดรับข่าวสารจากโลกภายนอก (เช่น ข่าวจากโทรทัศน์หรือจากหนังสือพิมพ์) และนำมาตรวจสอบ นำมาย่อย แสดงความคิดเห็น รวมทั้งมีปฏิกิริยาแบบต่าง ๆ จากชุมชน ในขณะที่การสื่อสารภายในวัดนั้น โดยส่วนใหญ่จะเป็นโอกาสที่เปิดให้สถาบันหลักหนึ่งของชุมชน คือ วัดและพระ (ตัวแทนศาสนา) ได้สื่อสารเชื่อมโยงกับฆราวาส หรือการสื่อสารกันเองระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน รวมทั้งการเป็นพื้นที่สาธารณะร่วมของคนทั้งชุมชนที่จะสืบสานกิจกรรมทางวัฒนธรรมต่าง ๆ

(7) ประเด็นความสนใจเรื่อง "เครือข่ายการสื่อสาร"

ในขณะที่การสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบเดิมที่ใช้กระบวนการพัฒนาแบบจากบนลงล่าง และใช้การสื่อสารตามแบบจำลองเชิงการถ่ายทอดข่าวสาร ซึ่งมีลักษณะสอดรับกัน คือเป็นการสื่อสารแนวตั้ง (vertical communication) เป็นการสื่อสารทางเดียวจากข้างบน (ผู้ส่งสาร) ลงสู่ข้างล่าง แต่ทว่าเมื่อมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการพัฒนาเป็นแบบทางเลือกที่เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน โฉมหน้าของการสื่อสารเพื่อพัฒนาก็ได้ปรับเปลี่ยนไปกลายเป็นการสื่อสารแนวนอน (horizontal communication) เป็นการสื่อสารสองทางระหว่างคู่การสื่อสาร

และจากโฉมหน้าใหม่ของการสื่อสารเพื่อพัฒนาดังกล่าว ทำให้เกิดความสนใจในรูปแบบการสื่อสารที่ดูแปลกใหม่ (ในวงวิชาการ) คือเรื่องเครือข่ายการสื่อสาร (communication network) อันเป็นรูปแบบการสื่อสารที่เดินคู่ขนานไปกับแนวทางการทำงานพัฒนาในรูปแบบของการสร้างเครือข่าย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแนวคิดเรื่องเครือข่ายหรือเครือข่ายการสื่อสารจะดูเป็นเรื่องแปลกใหม่ในแวดวงวิชาการ แต่ก็กลับเป็นสิ่งที่มียุ่อยู่แล้ว และเป็นที่คุ้นเคยของชุมชนในชนบทที่มีการสานเครือข่ายความสัมพันธ์ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น เครือข่ายของญาติพี่น้อง เครือข่ายอาชีพ (เช่นกลุ่มศิลปิน) เครือข่ายเพื่อการระดมแรงงาน (เช่นการลงแขก) เครือข่ายที่อยู่สูงกว่าระดับหมู่บ้าน (เช่นกลุ่มแข่งเรือระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ ที่อยู่บนลำน้ำเดียวกัน) การรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์ดังกล่าวให้ดำรงอยู่ได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยเครือข่ายการสื่อสารเป็นเครื่องมือสำคัญ

ตัวอย่างงานวิจัยเรื่องเครือข่ายการสื่อสารที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดเนื่องจากประเด็นสำคัญที่ต้องการศึกษานั้นมีลักษณะเชื่อมโยงกันเป็นตาข่าย เช่นปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อม วรภาพ

ศรีสุพรรณ (2547) ศึกษาพบว่า ปัญหาเรื่องการรักษาป่าชุมชนสะมะแก ต.นาสวน อ.ศรีสวัสดิ์ จ.กาญจนบุรีนั้น ไม่สามารถจะแก้ไขได้โดยชุมชนใดชุมชนหนึ่งตามลำพัง เพราะจำเป็นต้องใช้เครือข่ายการสื่อสารทำความเข้าใจกับกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งในและนอกชุมชน เช่น ชาวบ้าน จากหมู่บ้านที่ห่างไกลออกไป นักท่องเที่ยว นายหน้าค้าที่ดิน พ่อค้าคนกลาง ข้าราชการที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ นักเรียน นักศึกษา กลุ่ม องค์กร และประชาชนภายนอกที่สนใจเรื่องป่าชุมชน เป็นต้น

(8) ประเด็นความสนใจใน "สื่อสมัยใหม่" และ "สื่ออกสายตา"

ในขณะที่โลกปัจจุบันกำลังเป็นโลกยุคสังคมข่าวสาร สังคมไทยเองก็จำเป็นต้องเดินทางเข้าสู่สภาวะสังคมดังกล่าวเช่นกัน จากสภาพความเป็นจริงในสังคม เราจึงได้พบว่า เป็นยุคที่มีสื่อใหม่ๆ กำลังทยอยเดินเข้ามาสู่สังคมไทย โดยอาจจะเริ่มจากเขตตัวเมือง จากกลุ่มวัยรุ่นแล้วค่อยแผ่กระจายขยายตัวออกไปสู่ชนบท และคนกลุ่มอื่น ๆ อย่างไม่มีการจำกัดขอบเขต ที่เราอาจจะถือได้ว่า บรรดาสื่อใหม่ ๆ เหล่านี้ก็คือ นวัตกรรมในยุคปัจจุบัน สื่อใหม่บางชนิด เช่น โทรศัพท์มือถือมีอัตราการขยายตัวอย่างรวดเร็วในสังคมไทย และน่าจะมีผลกระทบต่อระดับความสำนึกของบุคคล ความสัมพันธ์ของคน รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของสถาบันต่าง ๆ รวมทั้งสื่อที่สำคัญเช่น อินเทอร์เน็ต

ในปีพ.ศ.2545 นี้ ในชนบทไทยเริ่มมีโครงการอินเทอร์เน็ตตำบล ซึ่งถูกทำเป็นโครงการนำร่องทดลอง และจะต้องขยายไปทั่วประเทศในเวลาอันไม่ช้าไม่นานนี้ กล่าวเฉพาะในแง่ตัวสื่ออินเทอร์เน็ตมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวที่ไม่เหมือนสื่อใดๆที่เคยมีมา รวมทั้งคุณประโยชน์อันอันดีและโทษที่อาจจะมหันต์ไปพร้อม ๆ กัน ดังนั้น จึงน่าจะมีความจำเป็นอย่างเร่งด่วนที่จะให้ความสนใจศึกษาค้นคว้าสื่อตัวนี้ ตัวอย่างเช่นงานวิจัยเรื่องผลกระทบโครงการเทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อชนบท (กมลรัฐและคณะ, 2546) ที่เริ่มศึกษาผลกระทบของเทคโนโลยีสารสนเทศในแง่มุมต่างๆ ในระดับต่างๆ เช่น ผลกระทบในแง่มุมมองความรู้ ในแง่ทักษะด้านเทคโนโลยีสารสนเทศ ด้านการพัฒนามนุษย์ทั้งระดับบุคคลและระดับชุมชน

นอกจากสื่อสมัยใหม่เช่นสื่ออินเทอร์เน็ตที่กล่าวมาแล้ว อาจจะมีสื่อเก่าบางประเภทที่ยังเป็นสื่อทางเลือกซึ่งอาจจะยังไม่ถูกรับรู้ว่าจะสามารถจะนำมาใช้เพื่อการพัฒนาได้ เพราะถูกรับรู้ว่าเป็นเพียงสื่อที่ให้ความบันเทิงเท่านั้น เช่น สื่อละคร อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวถึงการทบทวนแนวคิดเดิมเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาและการนำเสนอแนวคิดใหม่เรื่อง "สื่อสาระบันเทิง" (edutainment) อันก่อให้เกิดการทบทวนว่าบรรดาการเล่นละคร การเล่านิทาน การ

เล่นหุ่นกระบอก ฯลฯ เหล่านี้สามารถจะนำมาใช้เพื่อการพัฒนาได้ โดยเฉพาะกับกลุ่มเป้าหมายที่เป็นกลุ่มเด็กและเยาวชน ในกรณีของสังคมไทย มีกลุ่มละครเพื่อการพัฒนา เช่น กลุ่มมะขามป้อม กลุ่มมาया กลุ่มกระจกเงา ฯลฯ ที่ได้ใช้การละครเป็นเครื่องมือในการพัฒนาเด็กและเยาวชนอย่างได้ผลมาเป็นเวลานานแล้ว และได้พิสูจน์ว่า สื่อละครสามารถจะทำหน้าที่เป็นเครื่องมือการพัฒนาชุมชนในแงุ่มที่สื่อเพื่อการพัฒนาประเภทอื่น ๆ อาจจะไม่ถึง เนื่องจากละครเป็นสื่อชนิดพิเศษที่เล่นถึงระดับอารมณ์ ความรู้สึก จิตใจ และจิตวิญญาณของผู้รับสาร เป็นต้น

(9) ประเด็นความสนใจเรื่อง "บทบาทหน้าที่ใหม่ ๆ ของการสื่อสาร"

มีข้อสังเกตว่า ความสนใจในการใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่วางอยู่บนแนวคิดเรื่องบทบาทและหน้าที่ของสื่อมวลชนเท่าที่ผ่านมาในอดีตนั้น จะอยู่ภายใต้กรอบทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ตามหลักการของทฤษฎีหน้าที่นิยมจะประกอบด้วยมิติ 2 ด้านกล่าวคือ บรรดาสถาบันต่าง ๆ ของสังคม รวมทั้งสถาบันสื่อมวลชนจะมีหน้าที่ทั้งด้านการรักษาระบบ และในเวลาเดียวกัน ก็มีหน้าที่ในการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงระบบสังคมไปด้วย

สำหรับหน้าที่ของสื่อมวลชนในการรักษาระบบสังคมให้เป็นอยู่มักจะเน้นด้านที่มองเห็นได้อย่างชัดเจน เช่น **หน้าที่ในการสอดส่อง** (surveillance) สิ่งที่จะมาก่อกรวนระบบที่เป็นอยู่ ตัวอย่างเช่น การรายงานข่าวผู้ก่อการร้าย **หน้าที่ในการสร้างความเป็นปึกแผ่น** (Correlation) ความสามัคคี ความเข้าใจให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตัวอย่างเช่น รายการวิเคราะห์สถานการณ์ต่าง ๆ ทางโทรทัศน์ รวมทั้ง **หน้าที่ในการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม** (cultural transmission) เช่น รายการรักษาวัฒนธรรมไทยทั้งหลาย

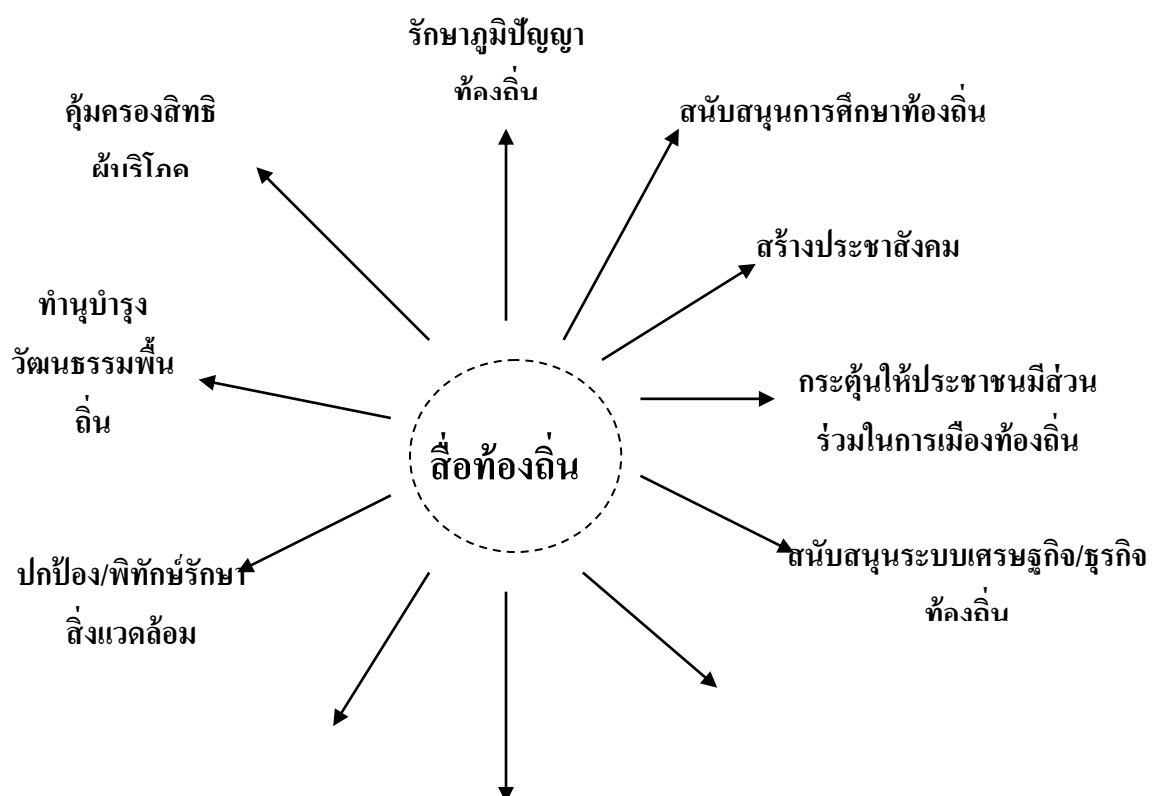
แต่ทว่าสำหรับหน้าที่ของสื่อมวลชนในการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคม (mobilization) นั้น ในอดีตที่ผ่านมามักจะไม่มีความสนใจมากนัก อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ปัจจุบันไปจนถึงอนาคตอันใกล้ ประเด็นเรื่องหน้าที่ของการสื่อสารทุกประเภท รวมทั้งสื่อมวลชนน่าจะมุ่งเน้นไปต่อบทบาทหน้าที่ดังกล่าวหรือหน้าที่อื่น ๆ ที่นอกเหนือจากการรักษาระบบที่เป็นอยู่ ตัวอย่างเช่น บทบาทหน้าที่ของสื่อในการเป็นเวทีเสรีทางความคิดเห็นของคนทุกกลุ่มในสังคม (forum) บทบาทการเป็นปากเป็นเสียงให้แก่กลุ่มที่ด้อยโอกาส (advocacy) การเป็นช่องทางส่งสารจากพลเมืองไปสู่รัฐ (เช่น บรรดารายการร้องทุกข์ผ่านสื่อ) หรือบทบาทที่กำลังเป็นที่สนใจศึกษาในต่างประเทศก็เช่น การเล่นบทบาทเป็นตัวกลางช่วยจัดการความขัดแย้งทางสังคม (conflict resolution) ให้เป็นไปอย่างสันติวิธี

นอกจากนั้น ยังมีข้อสังเกตว่า ในยุคแรกเริ่มของการพัฒนานั้น เป้าหมายของการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา นั้น มักจะมุ่งไปที่การสร้างความทันสมัย การสร้างการยอมรับนวัตกรรมต่าง ๆ เช่น การ

ทำนาแบบใหม่ ความทันสมัยทางการเมือง ฯลฯ แต่ทว่าในยุคปัจจุบันนี้ (และในอนาคต) เป้าหมายของการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา นั้น กลับย้อนมาเป็นการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาหรือปัญหาที่เคยถูกมองข้ามไป เช่น การใช้สื่อเพื่อสร้างแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจแบบพอเพียง การใช้สื่อเพื่อแก้ปัญหายาเสพติด การใช้สื่อเพื่อแก้ปัญหาสารเคมีเป็นพิษหรือปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

ในการศึกษาเรื่องบทบาทหน้าที่ สิ่งที่ไม่ควรลืมเลือนหายไปในงานวิจัยก็คือ **การศึกษาเงื่อนไขและกลไก**ที่จะช่วยให้ประเภทสื่อทุกประเภทสามารถเล่นบทบาทหรือทำหน้าที่ได้ตามที่พึงปรารถนา ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง "แนวทางการพัฒนาวิถุชุมชนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนของจ.นครราชสีมา และจ.บุรีรัมย์" ของวีรพงษ์ พลนิกรกิจ และคณะ (2545) ที่ได้พบว่า การที่จะให้วิถุชุมชนทำหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมายนั้น หากมีปัจจัยด้านเงินทุนสนับสนุนเพียงปีละ 1-2 หมื่นบาทนั้น เป็นเรื่องที่ไกลเกินฝัน ส่วนงานวิจัยเรื่องวิถุชุมชนอีกเรื่องหนึ่งของชาลีสา มากแผ่นทอง (2546) ที่เลือกศึกษากรณีวิถุชุมชน จ.ปัตตานี ก็สรุปว่า การฝึกอบรมเพื่อเตรียมชาวบ้านให้มีทักษะความสามารถด้านการดำเนินงานวิถุเป็นกลไกสำคัญสำหรับการทำหน้าที่อันพึงประสงค์ของวิถุชุมชน ในขณะที่วีระวรรณ ยังกิจการ (2546) พบว่าความเข้มแข็งของประชาคม จ.น่าน เป็นปัจจัยเอื้ออำนวยสำหรับการมีส่วนร่วมในการกำหนดรูปแบบและเนื้อหาของรายการวิถุชุมชน เป็นต้น

สำหรับการบุกเบิกหน้าที่ใหม่ของสื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นนั้น พิเศษฐ ชวาลาวัช (2537) ให้ข้อเสนอแนะในการประมวลหน้าที่ของสื่อท้องถิ่นในการส่งเสริม สนับสนุน สืบทอดอนุรักษ์ มิติต่าง ๆ ของชีวิตชุมชนท้องถิ่น ดังในภาพ

สนับสนุนการพัฒนา
ท้องถิ่นแนวทางใหม่ๆ

ส่งเสริมระบบการ
ให้บริการในท้องถิ่น

ส่งเสริม/พิทักษ์สิทธิ
มนุษยชน

ภาพที่ 4 : หน้าที่ของสื่อท้องถิ่นต่อชุมชน

จากข้อเสนอเรื่องหน้าที่ของสื่อมวลชนต่อการพัฒนาท้องถิ่นนั้น เราอาจจะมองเห็นบรรดาหน้าที่แบบเดิมๆที่เคยเป็นหน้าที่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา เช่น การกระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการเมือง หรือการเสริมระบบบริการ การสนับสนุนระบบเศรษฐกิจ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่แปลกใหม่ขึ้นมาคือ การระบุขอบเขตอย่างชัดเจนว่า ภารกิจดังกล่าวนั้น จะต้องเป็น “ระดับท้องถิ่น”

นอกจากนั้น ก็ยังมีการเน้นมิติของการพัฒนาที่อาจจะไม่ค่อยได้รับความสำคัญในครั้งอดีต เพื่อให้การพัฒนามีลักษณะรอบด้านแบบองค์รวม เช่น การทำนุบำรุงวัฒนธรรมท้องถิ่น การรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่น การสนับสนุนการศึกษา รวมทั้งข้อเสนอแนะให้สื่อก้าวเข้ามาช่วยแก้ไขปัญหาลocal ของชุมชน เช่น การรักษาสิ่งแวดล้อม

ส่วนหน้าที่ที่อาจจะถือได้ว่าแปลกใหม่ ซึ่งเป็นไปตามกระแสการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์เรื่องการพัฒนา ก็เช่นหน้าที่ในการคุ้มครองสิทธิผู้บริโภค ส่งเสริมพิทักษ์สิทธิมนุษยชน การสร้างประชาสังคม อันเป็นการเมืองภาคประชาชน เป็นต้น

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กมลรัฐ อินทรทัศน์(2546)

ผลกระทบโครงการเทคโนโลยีสารสนเทศเพื่อชนบท รายงานการวิจัย ศูนย์เทคโนโลยีอิเล็กทรอนิกส์และคอมพิวเตอร์แห่งชาติ (NECTEC)

กมลรัฐ อินทรทัศน์ (2547).

รูปแบบและกลยุทธการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนกับศูนย์บริการ และถ่ายทอดเทคโนโลยีระดับตำบล" รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

กวรรณิการ์ โอมุณเณ (2525).

บทบาทของพระสงฆ์ต่อการพัฒนาท้องถิ่น: ศึกษากรณีโครงการสหบาลข้าว บ้านท่าสว่าง อ.เมือง จ.สุรินทร์, วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กิตติพล สุวรรณ (2533)

ความคิดเห็นของเกษตรกรผู้ปลูกถั่วเหลืองที่มีต่อแหล่งและประเภทของข่าวสารในการยอมรับเทคโนโลยีการปลูกถั่วเหลือง เขตอ.แมริม จ.เชียงใหม่ วิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้.

กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (2543)

สื่อเพื่อชุมชน: การประมวลองค์ความรู้, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

กาญจนา แก้วเทพ, กิตติ กัญภัย, ปาริชาติ สถาปิตานนท์ สโรบล, (2543). **มองสื่อใหม่มองสังคมใหม่,** คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เกศรินทร์ สุทธิไสย (2520).

พฤติกรรมการสื่อสารในชนบท: การสำรวจทางสังคม. ณ อำเภอ ห้างฉัตร จ.ลำปาง. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กัจจร หลุยยะพงศ์ (2543).

"ครอบครัวกับความสัมพันธ์ที่ไม่มีวันแปรเปลี่ยน" ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.) **สตรีศึกษา 2: ผู้หญิงกับประเด็นต่าง ๆ,** คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี.

จิตตนา หนูมะ (2533).

บทบาทและการเสื่อมสลายของรองเง็งต้นหยง, วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จินตนา สุนทรโรทก (2538)

การรับข่าวสารความรู้ ทศนคติ และการใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูข้าวของเกษตรกร ใน

โครงการพยากรณ์และเตือนการระบาดของศัตรูข้าว จ.ชัยนาท. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จินดา คุ่มกิตติชัย (2532).

พฤติกรรมการเปิดรับสารกับความร่วมมือของประชาชนในการปลูกต้นไม้ในที่ดินสาธารณประโยชน์ ศึกษาเฉพาะกรณีประชาชนในเขต จ.ฉะเชิงเทรา วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เชาวน์วิเศษโชค (2535).

การรับบริการข่าวสารทางการเกษตรของเกษตรกรสตรีในจ.เชียงใหม่, วิทยานิพนธ์ สถาบันเทคโนโลยีการเกษตร แม่โจ้.

ชลลดา วงศ์วิชัย (2526)

ความเป็นเมืองกับการเปิดรับสื่อมวลชน: ศึกษาเฉพาะกรณีประชาชนในเขตเทศบาลเมือง จ.ลำปาง. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ดวงจันทร์ สุนทรารोजना (2539)ง

การเปิดรับข่าวสาร ความรู้ ความตระหนักและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของประชาชนในเขตห้ามล่าสัตว์ป่า บึงบอระเพ็ด จ.นครสวรรค์ วิทยานิพนธ์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ดวงพร คำคุณวัฒน์ (2546).

การพัฒนาหอกระจายข่าวเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ทับทิม แสงจักร (2528).

ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการเข้าเป็นสมาชิกโครงการส่งเสริมการเลี้ยงกิ้งก่ามกรามในเขตชลประทาน อ.ศรีประจันต์ จ.สุพรรณบุรี. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เนิน นวนคงรอด (2528).

การศึกษาบทบาทของสื่อในโครงการเร่งรัดการป้องกันและกำจัดหนูเน้นหนักในนาข้าว ปี

2526 ในจ.ปทุมธานี. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นิภากร กำจรเมฆกุล (2540).

กลยุทธ์การสื่อสารในการรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งของสตรีซึ่งเป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นิฤมล นันทมัจฉา (2532).

ปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจ และการสื่อสารที่มีผลต่อการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บุญศรี ปราบณศักดิ์ (2525).

ความสัมพันธ์ระหว่างการชุบซิปกับความร่วมมือในการพัฒนา: ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านพระเพลิง อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บำรุง สุขพรรณ (2530).

อิทธิพลของสื่อมวลชนในการเสริมสร้างความร่วมมือและเสริมกระบวนการพัฒนาชนบท. คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ปฤษฎางค์ จันทร์บุญเรือง (2536).

ปัจจัยด้านข่าวสารที่มีความสัมพันธ์กับโภชนาการของประชากรในจ.เลย. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ประยูทธ วรรณอุดม (2547)

กลยุทธ์เชิงรุกเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นแบบสาระบันเทิงของหมอลำ. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ปาริชาติ นิติมานพ (2534).

ความสัมพันธ์ระหว่างการเปิดรับสื่อมวลชนกับความทันสมัยกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของสตรีไทยพุทธกับไทยมุสลิม. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พจน์ หาญพล (2534).

ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมพึงประสงค์ด้านการชลประทานของเกษตรกรในเขต

โครงการพัฒนาเกษตรชลประทาน แม่กลองใหญ่ วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พรรณนิภา วงษ์มิตร (2540).

บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนากับการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการธรรมรักษ์
นิเวศน์. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พรทิพย์ เย็นจะบก (2527).

การเปิดรับข่าวสารการเมืองจากสื่อมวลชน กับพฤติกรรมทางการเมืองของสตรี: ศึกษากรณี
เฉพาะเทศบาลนครเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พรทิพย์ เย็นจะบก (2546).

การสื่อสารเพื่อการพัฒนาการเกษตร "ทฤษฎีใหม่" ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว.
งานวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พิศิษฐ ชวาลาธวัช (2537)

ปฏิรูปสื่อมวลชนท้องถิ่น, ดับเบิลยู.บี.พี.นิตติ้ง: กรุงเทพมหานคร.

พิมพ์ใจ สุรินทร์เสรี (2534).

กระบวนการข่าวสารของอาสาสมัครโครงการเกษตรและพัฒนาชนบท หน่วยสันติภาพ
อเมริกาประจำประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พัชณี เชนจรรยา (2524).

ความสัมพันธ์ระหว่างระดับความเป็นเมือง การเปิดรับข่าวสาร และความทันสมัยของ
ประชาชน ศึกษากรณีประชาชนในอ.เมือง จ.สมุทรปราการ วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พัชรินทร์ เหมวรรณ (2526).

การสื่อสารในชนบท: ศึกษาเฉพาะกรณีการเรียนทางวิทยุและไปรษณีย์ในรายการวิชา
"สร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต" วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พูนทรัพย์ สิทธิพรหม (2532).

บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนากับการเข้าร่วมโครงการแผ่นดินธรรมแผ่นดินทองของชาวบ้านห้วยยาง จ.อุดรธานี. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัชนิดา ชำนาญมนตรี (2539).

ประสิทธิผลของรายการทุ่งแสงตะวันในด้านความรู้และทัศนคติต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของเด็ก. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ลาวัณย์ อินทราภิรักษ์ (2533).

ความสัมพันธ์ระหว่างความศรัทธาที่มีต่อพระสงฆ์ ทัศนคติ และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของชาวบ้านแม่สวอย อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วัชรีย์ จันทาทิ (2526).

ความคิดเห็นเจ้าหน้าที่ผลิตรายการวิทยุกระจายเสียงต่อหน้าที่สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาประเทศ. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วราพร ศรีสุพรรณ (2547).

การพัฒนาการสื่อสารเพื่อการจัดการป่าชุมชน: กรณีศึกษาป่าชุมชนสะมะแก อ.ศรีสวัสดิ์ จ.กาญจนบุรี. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

วไลรัตน์ พูนวสิน (2535).

การศึกษาความต้องการรายการโทรทัศน์ของเด็กชนบท จ.สุรินทร์ . วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรรณพร เนตรอำนาจ (2527).

ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคลกับการสื่อสารเพื่อแสวงหาข่าวสารเกี่ยวกับงานในต่างประเทศ: ศึกษาเฉพาะคนงานที่จะเดินทางไปทำงานในกลุ่มประเทศตะวันออกกลาง. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วิภา ประสิทธิ์ศิริวงศ์ (2531).

ปัจจัยแรงจูงใจในการอ่านหนังสือพิมพ์กับกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองของประชาชนในอ.เมือง จ.แพร่. วิทยานิพนธ์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วีรพงษ์ พลนิกรกิจ และคณะ (2545).

แนวทางการพัฒนาวิทยุชุมชนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนของจ.นครราชสีมา และจ.บุรีรัมย์. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

วีระวรรณ ยิ่งกิจการ (2546)

การมีส่วนร่วมในการกำหนดรูปแบบและเนื้อหาวิทยุเพื่อชุมชน จ.น่าน. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ศิริชัย ศิริกายะ และจุมพล รอดคำดี (2525).

สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาในเขตเมืองบนชนบท ศึกษาเฉพาะ อ.คลองหลวง และอ.ธัญบุรี จ.ปทุมธานี. รายงานการวิจัยคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิริชัย ศิริกายะ (2531).

การใช้และการแพร่กระจายข่าวสารเพื่อการพัฒนาจากสื่อมวลชนในหมู่บ้านดอยแม่ อ.แม่ทา. จ.ลำพูน. รายงานการวิจัยคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิริวรรณ สวัสดิ์สุข (2541).

แนวทางการกำหนดนโยบายและแบบการสื่อสารเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการบริหารงานขององค์กรบริหารส่วนตำบล: ศึกษาเฉพาะกรณีความพึงพอใจและพฤติกรรมการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชนและสื่อบุคคลของคณะกรรมการบริหารส่วนตำบล จ.สมุทรสงคราม. วิทยานิพนธ์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ศิวพร ศรีสมัย (2547).

อินเทอร์เน็ตตำบล: กรณีศึกษาจ.สุรินทร์ รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ศรีธรรม์ ไรจน์สุพจน์ (2547).

การสื่อสารเพื่อการมีส่วนร่วมจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านห้วยแก้ว กิ่งอ.แม่อน จ.เชียงใหม่. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ศุภางค์ นันตา (2547).

การสื่อสารทางเลือกใหม่กับการพัฒนาเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ จ.สุรินทร์. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สกลกานต์ อินทรไทร (2539).

การสื่อสารกับการสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มเด็กป้าในกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เสถียร เชยประทับ (2538).

การสื่อสารกับการพัฒนา. คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เสถียร ปรีดาสา (2538).

ความสัมพันธ์ระหว่างความตื่นตัวทางการเมือง กับพฤติกรรมเปิดรับและการใช้สื่อมวลชน เพื่อสนองความพึงพอใจของประชาชน จ.มุกดาหาร. วิทยานิพนธ์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สมควร กวียะ (2523).

นิสัยการรับข่าวสารของประชาชนในหมู่บ้านชนบทไทย. รายงานวิจัย คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สมศักดิ์ พงษ์หาญยุทธ (2526).

เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างลักษณะของสังคม เศรษฐกิจ และพฤติกรรมเปิดรับสื่อของผู้ยอมรับข่าวโศกพิพันธุ์สุวรรณฯ ในอ.บางระกำ พิษณุโลก. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมสุข หินวิมาน (2541).

"บันทึกจากห้องนั่งเล่น: ข้อสังเกตเชิงวัฒนธรรมของการดูละครโทรทัศน์ไทย". ใน กาญจนา แก้วเทพ (บก.) **โลกของสื่อ** เล่ม 2 คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมสุข หินวิมาน (2546).

เครือข่ายการสื่อสารกับศักยภาพการดำรงอยู่ของชุมชน ศึกษากรณี ต.ทุ่งขวาง อ.พนัสนิคม จ.ชลบุรี. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สิทธิชัย เทวธีระรัตน์ (2546).

การสื่อสารอย่างมีส่วนร่วมเพื่อจัดการปัญหาขยะของประชาชนท้องถิ่น อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุธี พลพงษ์ (2533).

ระบบดำเนินงานด้านธุรกิจของศูนย์วิจัยวิดิโอเทปในเขตอ.เมือง. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุเมธ ภิญาญสนิท (2523).

ปัจจัยบางประการที่มีผลต่อการรับฟังวิทยุประเภทต่างๆของเกษตรกรใน อ.สีคิ้ว จ.นครราชสีมา. วิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สุรัตน์ ศรีสกุล (2531).

การศึกษาเปรียบเทียบพฤติกรรมการเปิดรับสาร ความรู้ ทักษะคติ และการป้องกันกำจัดศัตรูพืชแบบผสมผสานของเกษตรกรที่เป็นสมาชิกและไม่เป็นสมาชิกโครงการพยากรณ์และเตือนการระบาดของศัตรูข้าว อ.ชัยนาท. วิทยานิพนธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สำนักงานคณะกรรมการศึกษาแห่งชาติ (2521).

บทบาทของสื่อสารมวลชนต่อการศึกษาของชาวบ้าน, กรุงเทพมหานคร.

อริยา เศวตามร์ (2547)

การสื่อสารความหมายการพัฒนาระหว่างชาวบ้าน: กรณีศึกษาเครือข่ายกองบุญข้าว. รายงานวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อรุณีวรรณ นาศรี (2547).

การสื่อสารในการพัฒนาประชาคมทับเที่ยง. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อลงกรณ์ เหล่างาน (2534).

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการยอมรับเทคโนโลยีของชาวบ้านในหมู่บ้านเทคโนโลยีศึกษา โครงการถ่ายทอดเทคโนโลยีลงสู่ชนบท ของกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและพลังงาน. วิทยานิพนธ์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อังคณา มั่งมีทรัพย์ (2538).

ประสิทธิผลของการเผยแพร่ข่าวสารการคุ้มครองผู้บริโภคด้านสาธารณสุขที่มีผลต่อความรู้และความตระหนักของประชาชนเกี่ยวกับความปลอดภัยในการบริโภคอาหาร.

วิทยานิพนธ์ คณะวารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อัจริยา ชูวงศ์เลิศ (2546).

การพัฒนาแบบจำลองของการจัดการกับข้อมูลข่าวสารของชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน.

รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อ้อมทิพย์ เมฆรักษาวนิช (2546).

บทบาทการสื่อสารในการเสริมสร้างพลังความเข้มแข็งของผู้หญิงในการปกครองท้องถิ่น.

รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ภาษาอังกฤษ

Bordenave Juan, D. (1973).

Communication and Rural Development, Paris: UNESCO.

Norfin, M. (1977).

Another Development: Approach and Strategies. Dag Hammarskjold Foundation, Upsala.

Servaes, J. (1983).

Communication and Development: Leaven. University, Belgium.

Servaes, J. et al (1996).

Participatory Communication for Social Change, Sage Publications.

Rogers, E.M. (ed). (1976).

Communication and Development, : Critical Perspective, Sage Publications.